

**РЕЗЮМЕТА
НА ТРУДОВЕТЕ НА
ДОЦ. Д-Р ВАЛЕНТИН ГЕОРГИЕВ ПЛЕТНЬОВ**

**СЪГЛАСНО ИЗИСКВАНИЯТА НА чл. 27 (1) от ЗРАСРБ ЗА ЗАЕМАНЕ НА
АКАДЕМИЧНАТА ДЛЪЖНОСТ „ПРОФЕСОР”**

**Ранносредновековни ремъчни накрайници във Варненския археологически
музей
(Резюме)**

В: ИИМВ, 28 (43), 1992, с. 158-219 (съвместно с В. Павлова)

В студията са представени над ремъчни накрайника от голямата колекция на Варненския археологически музей. Изработени основно от бронз, чрез отливане. Повечето са случайни находки от Североизточна България. Класифицирани са по видове, типове и подтипово според формата и украсата. Датировката е въз основа на аналогии с други подобни ранносредновековни паметници от България и синхронни култури в Унгария и Русия. Направена е анализ на употребата и мастото на накрайниците, прикрепвани към колани, ремъци, шпори или обувки, както и върху конската сбруя. При представянето на отделните класификационни единици са преведи многобройни паралели. Направен е подробен анализ и на орнаменталните мотиви – животински, растителни, геометрични и пр. Проследено е орнаменталното влияние и стиловите сходства. Направен е анализ на начинът на производство и закрепването към ремъка чрез прорези, шипове и нитове, както и полагането на допълнителна украса. Проследено е развитието на колана и връзката с аварската и унгарската металопластика.

Представените накрайници се вметват в хронолигичните граници от средата на VII до средата на XI в. Само 15 от тях се отнасят в езическия период на българската държава. Само няколко от тях са колани. Допуска се, че през този период, украсените колани не са характерен елемент от българското облекло. Към такъв извод насочват и редица находки от Долнодунавските земи. Вероятно в употреба са накити стилови свързани с аварската металопластика. Обърнато е внимание, че почти всички ремъчни накрайници, открити у нас, в различни некрополи са аварски типове, независимо как са използвани. Вероятно поради прекъсване на връзките с ателиетата по Северното Черноморие, липсата на собствено производство и унищожаването на местните византийски ателиета, българите са използвали коланни накрайници на най-близката синхронна култура – аварската. Останалите 76 накрайника са датирани във втората половина на IX–средата на XI в. Принадлежат на новия стил, наричан „постсасанидски”, „втори унгарски” или „хазарски”. Всъщност стилът на българските накрайници има само сходства с тези стилове. Точните аналогии се единични. Сред унгарските накити има отделни еднакви екземпляри. Сред тях обаче няма орнаменти, характерни за аварските стилове, а те се срещат често в българската металопластика. Поради това, въпреки синхронното развитие на българската и унгарска култура, трябва да търсим произхода на голяма част от нашите накрайници в земите на Долния Дунав.

**Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей
(Резюме)**

В: ИИМВ, 30-31, (45-46), 1994, с. 24-239 (съвместно с В. Павлова)

В студията са представени 866 ремъчни апликации от голямата колекция на Археологическия музей във Варна. За пръв път в България се представя такъв брой разнообразни по форма и украса накити, класифицирани по видове, типове, подтипове и варианти. Всички са случайни находки от Североизточна България.

Апликациите са представени в систематизиран вид със съответните бележки за хронологията, технологията и предназначението. Класификацията е въз основа на формата, украсата, броя на издъгците и размерите. При описанието са използвани вече въведени у нас и в чужбина термини и по принцип класификацията е отворена. За датировката и предназначението на апликациите са използвани публикувани и съхранявани в различни музеи сходни накити от страната и чужбина, където се развиват сродни на старобългарската култури. Една значителна част от апликациите намот точни аналогии и се налага датировката им по стилови белези. В края е представена таблица с датировката и паралелите на всички типове. Приложен и каталог на всички представени в студията накити.

В класификацията апликациите са разделени на видове. Вид А. Апликации с геометрична форма (1-84). Разделени са на 11 типа, с подтипове и варианти. Вид В. Апликации от допираци се кръгове (85-109) с четири подтипа. Вид С. Листовидни (сърцевидни) апликации. Най-многобройният вид (110-800), с шестнадесет типа, подтипове и варианти. Вид Д. Апликации с палметовидна форма (801-835), с три типа. Вид Е. Луновидни апликации (836-851), с два типа. Вид Е. Кръстовидни апликации (852-854). Вид Г. Шарнирни апликации (855-858), с три типа.

В края е направен обстоен анализ на датировката, разпространението и предназначението на апликациите. Преведените многобройни примери. Посочени са териториите в които се разпространяват различните типове, подтипове и варианти. Направени са бележки и за стиловите влияния и развитие на формата. Направен и анализ на технологичните характеристики и начина на изработка.

В края на студията иа подробно резюме на немски език.

**Материали за археологическа карта на средновековна България.
Североизточна България. (Статиите за археологическите обекти във Варненски окръг)
(Резюме)**

В: Плиска-Преслав, 7, 1995 (в текста по азбучен ред на селищата)

В сборника са представени данните за селища, крепости, манастири, църкви и други обекти от периода на българското средновековие. Обхваната е територията на Варненска област. Към текстовете е приложена литература и данни за отделни находки. Направена е кратка историческа справка за градовете и крепостите. Обектите са отбелязани на карта.

Матрица за апликации от Североизточна България (Резюме)

В: Епохи, III, 3-4, 1995, с. 133–136.

Предмет на съобщението е нова матрица за коланни апликации, открита случайно в Североизточна България. Излята от бронз, със щитовидна форма, заоблен връх, равна основа и успоредни страни. Украсата е от U-видна лента, с релефни ивици и „перлен” ред. Опакоето гладко. Има сравнително дебел профил. Аналогични по форма матрици, със сходен орнамент са известни от Унгария. В аварски некрополи са откривани апликации изработени в същия стил, датирани в края на VI – началото на VII в. Подобни се срещат и в някой лангобардски некрополи в Северна Италия, датирани в VII в.

Матрицата за изчукване на тънки медни или сребърни апликации вероятно произхожда от местно византийско ателие, в което до началото на VII в. са изработвани ремъчни апликации за задоволяване на т. нар. варварска мода.

Апликации за колчани и калъфи за лък от Североизточна България (Резюме)

В: Епохи, IV, 1, 1996, с. 53-62.

Представени са два типа апликации, използвани за украса на принадлежности към колчани и ремъците на калъфа за лък. Открити са случайно в Североизточна България. Изработени са от бронз. Трите имат трапецовидна форма, с голям изрез в горната част. Няма точни аналогии, но много сходни по форма паметници са откривани в некрополи от X в. по поречието на Волга, Северночерноморските степи и унгарски гробове в Карпатската низина. М. Шулце-Дьорлам ги отнася към ремъчните накити тип „Киев”, като посочва единадесет находища от Сибир до Средния Дунав, датирани от края на IX–първата половина на X в. Използвани за закопчалки на колчани за стрели. Представени са и възстановки на подобни колчани и калъфи за лък от унгарски некрополи. Вероятно така са изглеждали и българските колчани и калъфи през IX–X в.

Ремъчни накити от типа Мартиновка във Варненския археологически музей (Резюме)

В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, 6. В. Търново, 1997, с. 75-88.

Представени са десет непубликувани ремъчни накрайника и апликации от фонда на варненския археологически музей. Всички са случайни находки от Варнанско и Добричко. Свързани по стил на изработка и украса с ремъчните накити от съкровището в Мартиновка. Повечето се отличават с характерната издължена форма, тесни, с леко вдлъбнати страни и закрепване с един нит при основата. Подобни по форма са известни от Северен Кавказ, северночерноморските степи, аварски и германски некрополи от VI–VII в. Разгледани са различните мнения по въпроса за принадлежността, произхода и разпространението на рамъчните накити от този стил, както и проблемите с т. нар. „загадъчни знаци” или тамги, разпространени по северночерноморските степи. Всички накити имат специфична украса, която ги свързва с металопластиката от т. нар. мартиновски кръг или „Садовец-Кишкьорьош”. Откриванато на подобни ремъчни накити

по българските зими показва, че стилът се разпространява и по земите на Дония Дунав през VI–VII в. Приема се, че са разпространени от племена, носители на пастирската култура, след унищожаването ѝ от хазарите в края VII в.

Ранносредновековни антропо-зооморфни апликации-амулетни от Варненско (Резюме)

В: Епохи, V, 1997, с. 139-146.

Разгледани са два амулета, открити случайно в крепостите при с. Климентово и Китен, Варненско. Излети от бронз, с форма на силностилизирани човешки фигури, с дълги, луновидно извити ръце, завършващи с конски глави. От България са известни само два сходни по форма паметника от Плиска и Велики Преслав, отнесени към езическия период на старобългарската култура. Подобни се срещат по земите на Средния Дунав, датирани в VII–IX в. Откриват се и по северночерноморските стери и Башкирия. Разгледани са и въпросите свързани със сементиката на подобни амулети с изображения на човешки и конски глави. Аналогични изображения се откриват по специфични типове пластинчати фибули от района на Пастирское и това са едни от най-характерните паметници от VII–VIII в., разпространени по земите на Средния Днестър, където се развива пастирската култура. .

Ремъчни украси от VIII–IX в. от Североизточна България (Резюме)

В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3. Шумен, 1997, с. 233-255.

Представени са 67 паметника на ранносредновековната ремъчна металопластика от колекцията на Варненския археологически музей. Отличават с характерната форма, украса и начин на закрепване към ремъка, които с известна условност ги отнасят в хронологичните граници на VII–IX в. За апликациите с геометрична форма е трудно да се даде прецизна датировка поради широките териториални и хронологични граници на разпространение. Появата на подобни паметници по Евразийските степи в края на VII–VIII в. съвпада с рязката промяна на стиловете в металопластиката, когато излизат от употреба накитите от т. нар. хералдичен тип.

Представени са и ремъчни крайници със специфичен стил на формата и украсата, свързани най-често с аварската металопластика, от т. нар. група „грифони-ластари”.

За датировката и определянето на произхода на накитите са приведени многобройни примери от степите на Евразия, Долния и Среден Дунав. Направен е анализ на стиловете и техния произход, както и влиянието на различни ателиета. Разгледан е проблема с малкия брой ремъчни накити, откривани в границите на Първото българско царство и промените в модата на богато украсения колан. Отбелязано е наблюдението, че повечето типове стъробългарски апликации до покръстването са свързани с късноаварския стил от VIII–началото на IX в., но с известни разлики в изпълнението на украсата. Вероятно става дума за характерен за Долния Дунав стил, повлиян от най-близката синхронна култура – аварската.

Двойни печатчета във Варненския археологически музей (Резюме)

В: ИИМВ, 32-33 (47–48), 1996-1997, с. 161-170.

Публикувани са шест нови двойни печатчета, случайни находки от Североизточна България. Те са от познати три типа според формата – капковидни, кръгли и листовидни, представени с по два екземпляра. На подпечатващата част има изображения на птици, заек, човешко изображение и конник. Подобни или аналогични печатчета, както по форма, така и по изображения са известни придимно от столиците Плиска, Преслав. Имат сходства с византийските печати от IX–X век. Макар по различни като изображения и детайли от широко разпространените във Византия печати, откритите в България са повлияни пряко от тях. Разпространяват се в градска среда и ся свързани с ежендевието на заможното население. Отхвърлена е идеята, че това са амулети, предпазващи пряко собственика. Приема се, че са имали чисто практическо предназначение – полагане на печат върху пластични материали. Ако са имали защитна функция то тя е била свързана със създаването на известна секретност и предпазване подпечатаните стоки или кореспонденция с двестранен печат.

Токи с изображения на животни от Североизточна България (Резюме)

В: Епохи, V, 3-4, 1997, с. 71-88.

Публикувани са 11 трапецовидни токи с изрез в единия край, украсени с релефни изображения на руалнеи или фантастични животни. Разделени на три групи според изображението – с изображение на лъв, на борещи и гонещи се животни и с крилат кон. Всичкиса случайни находки от Варненско и Добричко. Направен е стилистичен анализ както на формата така и на украсата. Преведени са многобройни паралели от териториите на Балканския полуостров, Крим, Мала Азия, Средиземноморието и Унгария. Представени са общо 51 аналогични или сходни по форма и украса токи, датиращи от IX до XII в. Някой от токите, с лъвове и „терзание“ съвпадат по детайли с аналогични токи от ала Азия и Унгария. Вероятно са произведени в едно ателие. Територии попадащи в т. нар. византийски културен кръг. Направен е анализ на датировката на различните типове токи с аналогимна украса. Прието е, че те се зараждат във византийското изкуство в края на IX, налагат се през X в., но се ползват дълго след това – в някои случаи до XII в.

Старобългарският манастир до Варна (Резюме)

В: Годишник на Варненски свободен университет, IV, 1, 1998, с. 449-459.

В публикацията е направен преглед на проучванията на ранносредновековния манастир в м. Караач теке, Варна. Започнати от К. Шкорпил в началото на XX в. Представени са неговите идеи за манастира. Свързването му с дейността на княз Борис-Михаил. Проследени са проучванията на С. Покровски през 1940 г. и М. Мирчев през 1943-1947 г. Показани са ранните планове на разкопките и проучените участъци на манастира. Разгледани са проблемите на архитектурата и възстановките на сградите от арх. Н. Чанева-Дечевска. Представени са и първите резултатите от подновените през 1996 г. разкопки на манастира. Новите данни за манастирската църква, както и разкриването на

целия западен корпус на манастира с неговите преустройства. Обобщени са накратко резултатите от проучванията, според които изграждането на манастира трябва да се отнесе в края на IX–началото на X в.

Ранносредновековни конници-амулетни от Североизточна България (Резюме)

В: България, българите и техните съседи през вековете. Изследвания и материали от научната конференция в памет на доц. Христо Коларов, В. Търново, 1998, с. 327-338.

Предмет на публикацията са три фигурки на конници от типа „конник в ход наляво”. Те са малки, лети от бронз, с нисък релеф, схематични изображения, почти без детайли. Имат сравнително устойчива иконография – кон в профил, ездач във фас с ръце в буква Ф. Представени са и конниците от този тип открити у нас, повечето датирани в езическия период VIII–IX в. Сериозно основание за по-късна датировка в края на X–XI в. дават аналогичните фигурки от Плиска, намерени с монети от средата на XI в., както и фигурката от крепостта при с. Кладенци и некропола при Одърци.

Разгледани са хипотезите за семантиката на тези изображения, с паралели и сходства с паметници от Северночерноморските степи, Башкирия, Северен Кавказ, както и в Унгария. Вероятно те са свързани с култа към т. нар. „слънчев жребец”. Данните, с които разполагаме показват, че тези конници-амулетни има широко териториално разпространение. Появяват се в Северен Кавказ. Отразяват вероятно култа към слънцето и култа към конница изобщо. Вероятно появата им на Долния Дунав трябва да се свърже с варварските нашествия през първата половина на XI в.

Украсата на варненската керамика от XV–XVIII в. (Резюме)

В: ИИМВ, 34-35 (49-50), 1998-1999.

В статията е направено изследване на украсата на варненската керамика от XV–XVIII в. Тя е резултат от проучването на над 1000 керамични съда – кухненски, трапезни, за съхранение на храни и течности, хигиенни съдове и свещници.

Установено е, че украсата е осъществена чрез вече познати от предходната епоха техники. Ограничена е употребата на бяла ангоба, за сметка на цветните – бежова, кремава и с лек розов оттенък. Отстъпление се наблюдава по отношение на изпълнението на различните украси. Сграфито орнаментите най-често са грубо врязани с неравни линии и несигурна ръка. Това е свързано с промяната на условията на труд, по-ниската квалификация на майсторите, разнородния етнически и религиозен състав, промяната в естетическите вкусове на обществото и още редица други обективни причини. След XVI в. се наблюдава засилване на тенденцията от предходните векове, многоцветието да измества орнамента. Сграфитото отстъпва пред петнистата и рисуваната подглазурна украса. Набляга се предимно на колорита на съдовете (два или три цвята), осъществен често чрез безразборното полагане на петна от ангоба или цветни глазури. Рязко намалява употребата на рисуваните геометрични орнаменти. Рисунките на хора, различни животни са напълно изоставени. Упадък в декоративната система на средновековното грънчарство е особено добре видна в сграфито украсата. Почти не се срещат сложните композиции. Наблюдава се

голяма устойчивост на използваните силно стилизирани растителни мотиви и композиции, изпълнени чрез групирането на по-опростени орнаменти. Към края на XVI–XVII в. се появяват нови, непознати до тогава розети, палмети и фигури. Украсата на керамичните съдове от Варна и Варненско, въпреки използването на традиционни техники и орнаменти, в известна степен се различава от тази в останалите райони на България. Вероятно това е свързано с географското положение на града и от там търговските контакти с големите центрове на Османската империя, както и вноса на скъпи фаянсови и майоликови съдове.

Писмени извори за българското грънчарство през XV–XIX в. (Резюме)

В: История, VII, 4-5, 1999.

Представени са известните писмени сведения за производството, търговията и използването на керамичните съдове по балканските земи през периода XV–XIV в. Разгледани са търговски и митнически османски документи, законници за пристанищата, данните от различни пътеписи на европейски пътешественици, както и данъчни регистри. Представените текстове за придружени с коментар.

Салтовски ремъчни апликации от Североизточна България (Резюме)

В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, 7. В. Търново, 2000, с. 75-82.

Представени са няколко ремъчни апликации от фонда на Варненския археологически музей. Те имат характерна форма и украса, която ги свързва със салтовската металопластика. Направен е преглед и на известните у нас до накити, изработени в този стил. След критичен анализ принадлежността на някои от тях към салтовската група накити е отхвърлена. Приема се, че някои от тези накити са донесени от население преселено от северночерноморските степи по време на хазарското нашествие през IX в. Откритите в България салтовски накити показват връзките между двете групи българско население северно от Черно море и на Долния Дунав. Не се изключва и възможността някои от тези характерни накити да са донесени от унгарците в края на IX в.

Ранносредновековни конични и пирамидални печатчета във Варненския археологически музей (Резюме)

В: Плиска-Преслав, 8, 2000, с. 229-234.

Представени са 18 бронзови конични, пирамидални печатчета и плочки от колекцията на Варненския археологически музей. Те са случайни находки от Североизточна България. Върху тях има изображение на птици, копитни животни, конници, надписи с християнски формули. Те значително увеличават броя на известните у нас подобни паметници. Представени са аналозите от България и територията на Византия. Изображенията не излизат извън рамките на познатия зооморфен репертуар на средновековните майстори. Отхвърлена е идеята за използването на тези приспособления за амулети. Подобни печати се използват от градското население с чисто практическо предназначение – подпечатване на различни стоки и кореспонденция. Повечето са местна

изработка по византийски образци. Поради това има значителни разлики в изображенията. Във Византия доминират кръстове, светци, религиозни сцени.

Старобългарската ремъчна металопластика от края на IX-X век (Резюме)

В: История, VIII, 1, 2000, с. 38-48.

Представено е развитието на ремъчната металопластика и на различни художествени стилове по степите на Евразия, като част от характерната за номадите украса на дрехи, снаряжение и конска сбруя. Проследена е смяната на стиловете и орнаменталното влияние върху тях. Разгледани са етапите на развитието на „намадската мода” и начина на комплектоване на колана и снаряжението. Обърнато е внимание на бързата смяна и обособяването на локални стилове в металопластика и регионалните влияния върху орнаментите. Разгледани са стиловете в металопластиката на отделните народи, оказали влияние при формираните на стиловите характеристики на българските накити от IX-X в., контактите със салтовката култура както и бележки за развитието на унгарската металопластика. Направена е характеристика на металопластиката от X в. по Средния и Долен Дунав. Отбелязано е огромното влияние на т. нар. нов византийски стил върху българската металопластика и копирането на готови орнаментални схеми. Допуснато е, че в края на IX в. по долнодунавските земи се развива нов стил в ремъчната металопластика, повлиян от византийската орнаментика. С настаняването си на в Панония маджарите усвояват частично тези стилове и съчетани с традициите от Изтока създават свой локален стил.

Хигиенни съдове от XVI–началото на XIX в. от Варна (Резюме)

В: Археология, 3-4, 2000, с. 84-90.

Представена е една група керамични съдове от XVI–XIX в., открити в християнската част на Варна, които според формата са определени в три вида: ибрици, нощни гърнета и легени. Разделени са на типове и варианти според особености във формата. Обърнато е внимание на украсата и начинът на изработка. Посочни са и аналогии от Балканите. Датировката е въз основа на паралели, но и по съпътстващия материал при намирането на съдовете – обикновено в боклучни ями, с добре датиран османски фаянс и италианска майолика. Тези съдове отразяват последните етапи на средновековното българското керамично производство, в което са препелтени местни и привнесени отвън традиции. Керамичното производство непрекъснато се развива, като се внасят и нови, нетипични за българската традиция форми. Представените съдове са типични примери за бързото усвояване на нови форми на гърнчарските изделия, с различно предназначение. Те отразяват и промяната на хигиенните навици на населението независимо от неговата етническа принадлежност.

Археологически данни за вноса на австрийски ножове по българските земи през XVI–XVII век (Резюме)

В: ИИМВ, 36-37 (51-52), 2000-2001, с. 124-132

В статията са представени известните от България апликации с характерна сърцевидна форма и правоъгълен изрез в средата, без нитове или шипове за закрепване. Отхвърлено е мнението, че това са апликации за колани от IX–X в. Всъщност става дума за пластини, прикрепвани към края на дръжките на ножове. Произвеждани са предимно в Германия и Австрия. Внасяни са на Балканите чрез пристанищата на р. Дунав от балкански и европейски търговци през периода XVI–XVIII в. В потвърждение са приведени многобройни аналогии от подобни ножове открити в Централна Европа, Сърбия и България. Представени са данни от търговски и митнически документи за огромния внос на подобни ножове по българските земи до XIX в.

Части от два ранносредновековни колана от Североизточна България (Резюме)

В: Юбилеен сборник в чест на 70 г. на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2001, с. 83-87.

Представени са част от накитите на два новооткрити ранносредновековни колана, намерени случайно в Шуменско. От първия са запазени 12 апликации и един накрайник. Вторият комплект се състои от 42 едностилни листовидни апликации. Приведени са точни аналогии от България и земите по Средния Дунав. Накитите и по двата комплекта са едностилни, с разлики в пропорциите – дълги и широки, които подсказват за мястото на апликациите върху колана и ремъка. Те потвърждават факта, че българските колани от X в. са комплектовани с еднакви или едностилни накити. Към подобен извод насочват и представените точни аналогии. И от двата комплекта липсват токите, което вероятно означава, че коланите са разкъсвани за т. нар. ритуално обезвреждане на колана, като силен апотропей. Това вероятно е една от причините по нашите земи много рядко да се намират цели комплекти от ранносредновековни колани.

Бронзов модел за коланни апликации от Североизточна България (Резюме)

В: Трудове на катедрите по история и богословие, 4. Шумен, 2001, с. 49-52

В съобщението е представен нов модел за коланни апликации, открит случайно някъде в Североизточна България. Излят е от бронз. Урасата е палметовидна, със сравнително висок релеф. На опако липсват следи от нитове или шипове. С модела са оформяни гнездата за отливане на апликации в глинени калъпи. Аналогични апликации са известни от Дунавските земи и се датират в X в. С него се потвърждава местното производство на подобни накити.

Производството на варненската керамика през XV–XVIII в. (Резюме)

В: ИНМВ, 36-37 (51-52), 2000-2001, с. 105-124

Въз основа на близо хиляда керамични изделия, както и находките от няколко грънчарски пещи, открити във Варна и Варненско, са проследени технологичните процеси при изработката на керамиката във Варна от XV–XVIII в. Последователно са представени отделните етапи на производството, характерни похвати и технически средства. В повечето случаи те не се различават особено от предходната епоха. Запазена е традицията

от периода преди османското нашествие. Наблюдава се известно влошаване на качеството по отношение чистотата на глината, на ангобата и особено на глазурата. Може да се твърди единствено, че в градските работилници са отдавали предпочитание на трапезни съдове. В селските грънчарници са произвеждани както кухненски, така и трапезни съдове.

Няма и достатъчно данни за обособяването на отделни грънчарски махали във Варна. Имало е грънчарници в центъра на старата християнска махала и в нейните покрайнини. Вероятната причина за изнасянето на грънчарниците в покрайнините е опасността от пожари в гъсто застроената централна част. Може обаче да става дума и за грънчари-преселници, които са нямали имоти в старата част на града.

Два меча от времето на втория поход на крал Владислав III Ягело (1444 г.) (Резюме)

В: AMV, I, 2002. Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV–XV в., с. 195–197.

Представени са два меча, открити в района на бетката при Варна. Първият е двуостър, клиновиден, с надлъжен жлеб, масивен накрайник и дълъг предпазител. Отнася се към двуръчните мечове. Аналогични са разпространявани в Западна Европа от края на XIV до втората половина на XV в. Вторият меч е едностър – палаш, разпространен в Централна Европа по същото време. Аналогичен е открит също в околностите на Варна.

Оловни капачета за териак от Варна (Резюме)

В: Известия на Военноморския музей – Варна, 2, 2002, с. 27-31.

Представени са четири оловни капачета, открити във Варна, при разкопките на Римската баня. С тях са запечатвани фаянсови съдчета, с изключително ценното средновековно лекарство-панацея – териак. Произвеждано е предимно във Венеция след средата на XV в. Върху капачетата са изобразени емблемите на аптеките-производители. Четирите варненски капачета са фалшификати, вероятно произведени в Истанбул. Имитират оригинали от аптеката “При златната глава” във Венеция. Носят датата 1603 г. Намирането на четири напълно еднакви капачета на едно място е основание да предположим, че лекарството териак е разпространявано по нашите земи през пристанището на Варна, поне през първата половина на XVII в.

Варна през VII–X век (Резюме)

В: История, 2-3, 2002, с. 104-110

В публикацията е направен кратък преглед на събитията в края на VI – началото на VII в. състоянието и загиването на Одесос през второто десетилетие на VII в. и проблемите свързани с идването на българите на Долния Дунав, до т. нар. Варна, близо до Одесос. Направен е кратък анализ на писмените сведения за тези събития. Достигнато е до извода, че античният град е изоставен след катастрофално разрушение през 614 г. и губи значението си на пристанищен, икономически и административен център. Прегледът на известните ранносредновековни селища и некрополи, показва, че българско и смесено

население се заселва трайно през втората половина на VIII – X в. В района не са открити славянски селища.

**Бронзова матрица със светци-войни от Варненския археологически музей
(Резюме)**

В: ИНМВ, 38-39 (53-54), 2002-2003, с. 396-405.

Сред паметниците на византийското приложно изкуство, открити в България се откроява една малка, но самостоятелно обособена група матрици и модели, отразяващи различни страни от развитието на средновековната торевтика. Статията е посветена на , бронзова правоъгълна матрица с изображение на трима военни светци. Тя е постъпила в музейната сбирка на училището в с. Манастир, Провадийско към началото на 70-те години, а днес се съхранява във Варненския Археологически музей. Според направения анализ и наблюденията на надписите, тримата военни светци върху матрицата се идентифицират като св. Георги, св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат. Изказаните конкретни съображения по отношение иконографията и възможностите за анализ на стила, при степента на запазеност на разглежданата творба позволяват датата на нейната изработка да се търси в един зрял XIII в., или най-късно в първите години на XIV в. Матрицата от Варненския археологически музей е изпълнена по византийски столичен образец, но изглежда изработката ѝ се е осъществила в провинциална среда.

**Ранен турски фаянс от Варна (края на XV–началото на XVI в.)
(Резюме)**

В: ИНМВ, 38-39 (53-54), 2002-2003, с. 429-437.

Представени са части от съдове, както и една цяла паница от типовете, наричани „Милет“, „Абрахам от Кютахия“ и „Златен рог“, датирани в края на XV–началото на XVI в. Засега имат у нас има само отделни аналогии единствено сред находките от София. Подобни ранни османски фаянсови съдове засега не са известни от такива административни центрове като Букурещ и Яш. Изключение прави единствено важната османска крепост Аккерман (Белгород-Днестровски), където са открити само няколко фрагмента от ранния турски фаянс. Във Варна фаянсът е попаднал несъмнено по море от Истанбул. Документ от времето на султан Сюлейман I е доказателство, че в града са внасяни подобни съдове. Интересно в случая е, че за разлика от други градове, фаянсът във Варна е намерен само в християнската част на града. Следователно използването на такива изключително скъпи съдове не е било привилегия само на богати мюсюлмани. Многобройните находки в над двадесет боклучни ями в християнската махала на Варна ясно показват, че в началото на XVI в. фаянсът е ползван в ограничено количество от заможно християнско население. То е населявало старата средновековна част на града, заселена още от средата на XI в. Представените тук фрагменти от скъп малоазийски фаянс са пореден пример за състоянието на града през XVI в. Тогава Варна е хас на султан Селим I, все още има преобладаващо християнско население и носи на хазната най-високите данъчни приходи сред по-големите градове българските земи.

**Турски фаянс от Варна. Варна, 2002 (32 стр.).
(Резюме)**

В книгата са представени най-добрите образци на османското фаянсово производство, открити във Варна. Показани са с кратък коментар фаянсови съдове от XVI до XVIII в., произведени в Изник и Кютахия. Това са чинии, блюда, филджани и облицовъчни плочки, украсени с характерната техника на цветните подглазурни рисунки в техниката рум и хатай. Представени са и керамични чинии произведени в работелниците на Чанаккале в началото на XIV в.

Демографският облик на Варна през XVI–XVII век (Резюме)

В: История, 2-3, 2005, с. 106-109.

В публикацията са разгледани някои проблеми с завладяването на Варна от османските турци. Отхвърлена е идеята, че това става през 1389 г. По скоро Варна влиза в границите на Османската империя след разоряването на града от татарите на Актав през 1399 г. Проследено е демографското развитие на града според османските данъчни документи и пътиписи на католически мисионери. Разгледани са и публикациите за развитието на търговията и демографския облик на района през периода XV- XVIII в.

Най-ранното сведение е от 1527 г. от което става ясно, че Варна е хас на султан Селим I. Градът е с преобладаващо християнско население – 10 християнски и 1 мюсюлманска махала. Носи приходи от данъци, които надхвърлят тези от големите градове по това време на територията на България. Положението се запазва до втората половина на XVII в., когато мусулманите в града вземат превес. Това се свързва с избухването на двете Търновски въстания и войните на Империята на север с Полша и Русия, както и навлизането на преселници-мюсюлмани от Мала Азия.

Късносредновековни трапезни съдове със сграфито рисунки от Варна (Резюме)

В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средновековието. Юбилеен сборник посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев. В. Търново, 2003, с. 333-341.

Представени са панички и чаши със сграфито украса от Варна. Открити са в късносредновековни боклучни ями, заедно с османски фаянс от XVII в. Украсени са с изображения на пауни, хора и изображение на джамия с птици. На една от чашите е представен мъж с чалма, пушеш дълъг чибук. Аналогични фино източени съдове, с много честа безветна глазура и точно изображение на рисунката се откриват в пластове от османската епоха в Коринт и Солун. Не изключено и варненските съдове да изработени в някое от старите византийски центрове, запазили своето производство след влизането им в границите на Османската империя. Варненските чаши с пауни имат пълни аналогии в Солун. Аналогични съдове със същите изображения са открит в Пловдив, София и Мелник.

Капачета на ампули за териак от Варна (Резюме)

В: Археология, 1, 2003, с. 49-51

Представени са шест оловни капачета за запечатване на лекарството териак, открити в старата част на Варна, при разкопките на т. нар. Римска баня. Лекарството се е произвеждало в редица западноевропейски градове, но предимно във Венеция след средата на XV в. Върху капачетата са изобразени емблемите на аптеките производители. Лекарството е било много ценено и скъпо, затова често е фалшифицирано. Варненските капачета са фалшификати, имитиращи производството на венецианската аптека “При златната глава”. Носят датата 1603 г. Намирането на напълно еднакви капачета на едно място, както и напълно еднаквите екземпляри от България е основание да предположим, че фалшивото лекарство е разпространявано по българските земи чрез пристанището на Варна, поне през първите десетилетия на XVII в. Едното дефектно капаче навежда на мисълта, че вероятно става дума за местен фалшификат.

Зараждането на османското керамично производство (Резюме)

В: История, 5, 2003, с. 65-69.

Проследено е зараждането и развитието на османската керамика и фаянси от XIV до XVIII в. разгледани са проблемите с изучаването на османската керамика. Появата на османски керамични и фаянсови съдове в Европа. Появата на наименованията на фаянса от Изник и Кютахия – стиловете т. нар. Дамаск, Милет и Родос, Златен рог и пр. Представени са и етапите на събирането на големите европейски колекции от луксозни османски съдове. Възхода и западането на производството. Проследени са етапите на развитие и влиянията върху различните орнаментални стилове. Разгледани са характерните стилове „Хатай” и „Рум”. Развитието на цветовата гама и причините за западането на османското фаянсово производство.

Основаването на Варна според писмените извори от VII–XI в. (Резюме)

В: Трудове на катедрите по история и богословие на Шуменски университет “Епископ Константин Преславски, 5, 2003, с. 190-194.

В статията въз основа на византийските писмени извори от IX–XI в. (Геофан Изповедник, Патриарх Никифор, Константин Багренородни, Кедрин – Скилица, Житие на Кирил Филеот), на нумизматични, сфрагистични и археологически данни е направен опит да се установи времето на основаване на средновековна Варна. Това най-вероятно е станало през 60-те години на XI в. До тогава Варна е хидроним, отнасящ се за река Провадийска и Варненското езеро. Според житието на Кирил Филеот през 60 – те години Варна е град, а според текста на един новооткрит оловен печат в града вече има стратег – арменецът Ашот.

Ранносредновековни оловни ремъчни висулки с изрез във Варненския археологически музей. (Резюме)

В: Плиска-Преслав, 9, 2003, с. 317-324.

Разгледани са известните от България ремъчни висулки за колани от бронз и олово. Според украсата са разделени на варианти – с изображения на грифони, превързани палмети и ластари и с линейни орнаменти. Представени са и нови 23 ремъчни висулки от олово, аналогични на откритите в селището под Голямата базилика в Плиска. С представените паметници броят на известните коланни висулки с изрез, открити в България значително се увеличи. Разпространението им предимно по земите на Долния Дунав показва, че те може би са едни от най-характерните старобългарски коланни накити. Няколкото накрайника с кръстове и особено с изображението на светец несъмнено са от периода след покръстването на България през 864 г.

Представените паметници на металопластиката се разпространяват в Дунавска България от края на VIII до начало на X в., когато излизат от употреба.

Ранносредновековен коланен накрайник с емейл от Варненско (Резюме)

В: *Studia protobulgapica et mediaevalia europensia*. В чест на професор Веселин Бешевлиев. София, 2003, с. 223-227

Представен е един бронзов ремъчен накрайник от колекцията на Варненския археологически музей. Има остър връх и клиновидно раздвоена основа. По-особена е украсата – розети, оброчени с приплетена около тях „лента” с бял, червен, зелен и син емейл. По форма накрайника има много сходства в раннобалгарския ремъчен метал от X–XI в. По-рядко срещана е украсата. Аналогичен накрайник е открит в Сърбия, датиран в първата половина на XI в. Орнамента намира голямо сходство с елевнти от украсата на „Банбергскат коприна”, византийските украсни елементи на ръкописи и емейлите от т. нар. Корона на Мономах. Према се, че в украсата на накрайника се откриват типични византийски орнаменти и техника на изработка. Вероятно е произведен във византия през втората половина на X–първите десетилетия на XI в.

Ранносредновековна Варна (VII–XI в.) (Резюме)

В: 10 книги за Варна, 2. Варна, 2003, с. 24–54.

В статията е направен анализ на историческите извори, както и археологически данни за селищата и некрополите в района на града. Видно е, че през VIII–X в. те са били разположени преимуществено на северния бряг на Варненското езеро. От представените извори и археологически данни е ясно, че районът на днешния град Варна е включен трайно в пределите на Първото българско царство още с основаването му. Обитаван е от значително прабългарско население, разположено в селища предимно по северния бряг на Варненското езеро. Настанилите са трайно на север от Стара планина българи укрепват ниския бряг на залива с вал – част от граничната укрепителна система на държавата. В задълженията на местното население е влизало неговата защита от евентуален византийски десант. За византийските хронисти името Одесос е само едно пояснение за локализирането на утвърдения славянски хидроним – Варна. Самият град още от началото на VII в. е в руини. Вероятно укрепителната му система и някои масивни сгради все още са били запазени, но новите заселници имат утвърден друг бит и не са ги използвали. Те са превърнати в кариера, от която е извлечан строителен материал. След завладяването на

Североизточните български земи от император Йоан Цимисхий през 971 г., района на града е включен отново в границите на Империята. През 60-те години на XI в. за охраната на удобния за пристанище залив е изградена крепостта и по-късно град Варна. Той явно е получил името си от протичащата наблизо река. Преди това непосредствено северно от новоизградената крепостна стена е имало селище, възникнало вероятно през X в., където по-късно се обособява средновековния жилищен квартал. Вече през XII в. (1153 г.) градът е наречен от арабския географ Идриси “Барнас”, град в началото на важния път към “Мегали Бересклава” (Велики Преслав). Той носи името Варна до края на византийското владичество, след включването му в границите на Второто българско царство през 1201 г., като столица на Добруджанското княжество, след превземането му от турците през 1389 г. и до днес.

Българи и маджари в края на XI-X век (Резюме)

В: Българите и техните съседи през V–X в. Варна, 2004, с. 23–25.

Проследени са контактите между българи и маджари, кжитж зопочвот от IV в., по степите между Южен Урал, Волга и Кавказ. Връзки се засилват след създаването на Тюркския хаганат в средата на VI в. Българи и угри заемат най-западните територии на хаганата. Почти едновременно със създаването на Кубратовата Велика България през VII–VIII в. в днешна Башкирия, се формира полулегендарната Велика Унгария (Magna Hungaria). След разгрома на Велика България по земите на Долна Кама и Средна Волга се формира Волжка България. В първата половина на IX в., българите, вече с опит в политическата организация, разгромили своите съседи, наричани тогава турки, угри или маджари и ги изтласкали на югозапад към Хазарския хаганат. Това всъщност е началото на един продължителен за маджарите преход, завършил в началото на X в. с т. нар. “завоюване на родината” в Панония. Маджарите се настанили първоначално в страната “Леведия”, вероятно между реките Дон и Днепър. Под натиска на печенегите в 889 г. те се придвижили на запад до областта Ателкуз (Етелкъоз), обхващаща земите между Днепър, Буг, Днестър, Прут и Серет. В резултат, маджарите начело с Арпад, син на Алмош, влезли в пряк досег с Дунавска България и в началото на 90-те години на IX в. те на няколко пъти нахлуват в карпатската низина, като съюзници на немския крал Арнулф, и поставят началото на серия от опустошителни походи в Централна и Западна Европа. По важното в случая е тяхното участие в българо-византийския конфликт и похода им срещу България през 895/896 г. По време на събитията маджарите са изтласкват към Малката унгарска низина и “завоюват родината” си.

Процесиен кръст от с. Аксаково, Варненско (Резюме)

В: Трудове на катедрите по история и богословие на Шуменски университет “Епископ Константин Преславски, 6, 2004, 225-330.

Представен е новооткрит железен процесиен кръст, с меден обков от фонд на Варненския археологически музей. Намерен е случайно в подножието на средновековната крепост Мъглиж до Аксаково, Варненско. Дълъг 48 и широк 24 см. Изкован е от железни листи, покрит с тънък меден обков. Украсата е релефна, но сравнително опростена,

нанесена само върху лицевата страна. Кръстът от Аксаково, въпреки своята сравнително опростена изработка, представя един неизвестен вариант на украсата на процесийните кръстове, изработвани по поръчка във Византия в края на XI–XII в. Той е бил ценен от притежателите му, защото ако съдим по вторично прикрепената втулка, заменила счупения шип, вероятно е използван в църковни процесии в продължение на близо два века.

Производството на коланни гарнитури в ранносредновековна България (Резюме)

В: Преслав, 6, 2004, с. 228-241.

Представени са различни типове апликации, накрайници и токи от олово, част от значителна колекция от оловни накити във фонда на Варненския археологически музей. Повечето имат много добро качество на отливане, с подчертани детайли и добре изпълнена украса. Сред тях почти не се срещат непознати за долнодунавските земи форми и орнаменти. Апликациите имат характерната сърцевидна, както и по-рядко срещаните палметовидна Орнаментите също не правят изключение. Липсата на нитове или шипове за прикрепване към ремъка предполага, че това са модели от лесен за обработка метал, позволяващ прецизна дообработка на детайлите. Липсата на запазени леачни канали отхвърля идеята за пробни отливки. Оловните модели са използвани за изработване на гнездата за отливане на бронзови накити в калъпи от глина. Въз основа на анализ на хилядите оловни „накити“ от територията на България показва, че това е бил основният начин за изработка на ремъчни накити.

Представени са и технологични данни за изработването на токи, апликации и накрайници, въз основа на дефектна и бракувана продукция. Те доказват местното производство на ремъчни накити през IX – X в., в стила на Втория аварски хаганат и т. нар. унгарски стил накити.

Българо-унгарски културни взаимоотношения до X век (Резюме)

В: История, 6, 2004, с. 44 сл.

Проследени са контактите между българи и маджари от времето на съвместното им съжителство по степите северно от Черно море. Разгледани са взаимните културни влияния. Българо-маджарските контакти по Средна Волга продължават стотина години, но са напълно достатъчни унгарците да възприемат както езикови, така и културни заемки от волжките българи. При своето движение на запад, маджарските племена се намират непрекъснато в допир със салтово-маяцката култура. Това се долавя в орнаментиката на ремъчните им украси. Освен старите си традиции в металопластиката те възприемат орнаментални мотиви от тюрки, араби и салтовци, които съчетават в украсата на своите метални ремъчни накити. В същото време през всички етапи на движение те все още никъде не достигат до територии или култури, които попадат във византийския културен кръг. След „давоюването на родината“ Арпадите заварват в края на IX в. в Панония свои сънародници, които отдавна са в контакт със старобългарската и отчасти с византийската култура.

Може с основание да се допусне, че към края на IX в. по долнодунавските земи се развива нов стил в ремъчната металопластика повлиян от византийската орнаментика. С

настаняването си по земите на Средния Дунав арпадските маджари усвояват елементи от формата и украсата на накитите от този нов и по-представителен стил. Едновременно с това те запазват своите по-стари традиции. Така те формират локален вариант в рамките на един общ стил. Поради това, въпреки стиловата близост на двете металопластики, еднаквите по форма и украса типове ремъчни накити са едва няколко. Подобни наблюдения са валидни и за ремъчната металопластика в Киевска Русия, където през X в. се изработват ремъчни накити в сходен стил, повлиян от византийската орнаментика.

Битовата керамика във Варна (XV–XVIII в.). Варна, 2004 (Резюме)

ПЪРВА ГЛАВА. ИЗВОРИ ЗА КЕРАМИКАТА ПРЕЗ X–XVIII ВЕК

Разгледани някои проблеми с завладяването на Варна от османските турци. Отхвърлена е идеята, че това става през 1389 г. По скоро Варна влиза в границите на Османската империя след разоряването на града от татарите на Актар през 1399 г. Проследено е демографското развитие на града според османските данъчни документи и пътиписи на католически мисионери. Разгледани са и публикациите за развитието на търговията и демографския облик на района през периода XV–XVIII в.

Най-ранното сведение е от 1527 г. от което става ясно, че Варна е хас на султан Селим I. Градът е с преобладаващо християнско население – 10 християнски и 1 мюсюлманска махала. Носи приходи от данъци, които надхвърлят тези от големите градове по това време на територията на България. Положението се запазва до втората половина на XVII в., когато мусулманите вземат превес. Това се свързва с избухването на двете Търновски въстания и войните на Империята на север с Полша и Русия, както и навлизането на преселници-мюсюлмани от Мала Азия.

Направен е пълен преглед на археологическите проучвания на обекти във Варна, в които са открити включените в книгата керамични съдове. Открити в старата част на средновековна Варна. Голяма част от тях са намерени в боклучни ями със сравнително точна датировка.

Представени са писмените сведения за производството, търговията и използването на керамичните съдове по балканските земи през периода XV – XIV в. Вазгледани са търговски и митнически османски документи, законници за пристанищата, данните от различни пътеписи на европейски пътешественици, както и данъчни регистри. Представените текстове за придружени с коментар.

Направен е преглед на публикациите и изследванията на керамиката от XV – XVIII в. в България, със съответния критичен анализ. Представени са и изследванията на аналогични керемични съдове от Гърция, Румъния, Турция, Сърбия, Украйна и Унгария.

ГЛАВА ВТОРА. КЛАСИФИКАЦИЯ И ДАТИРОВКА

Представени са различни класификационни системи, свързани със средновековната керамика. Разгледани със своите преимущества и недостатъци. Приема се, че най-удачна е класификацията според функционалното предназначение на битовата керамика – две групи – домашни съдове и осветителни тела. В първата, според конкретното предназначение, са обособен и подгрупите на кухненската, трезпната, керамиката за съхранение и пренасяне на храни и течности и една нова, неизвестна за българското средновековие група на хигиенните съдове. Съответно всяка от тях е разделена на видове според формата на съдовете. Въз основа на метрични показатели: височини на тялото, плещите, шийката и

дръжката; диаметри на тялото, дъното, устието и столчето се определят типове, подтипове и варианти.

При групирането в типовете и вариантите трябва да се обръща внимание и на украсата – разположение върху тялото на съда, начин на изпълнение, съчетание на различни видове украси и пр.

Предложената схема, както и тези на Л. Дончева-Петкова и Б. Борисов отговарят напълно и на изискванията за отвореност на системата, към която могат свободно да се добавят и други групи съдове в зависимост от спецификата на керамиката в отделните региони на страната. В нея се групират съдове според формата и предназначението, които са основните показатели, а не се създава типология според субективно определени естетически качества.

Въведена е подробна класификация на съдавете (близо 1000 броя), разделени на групи, подгрупи, видове, типове, подтипове и варианти. Към всеки вариант или тип е направено подробно описание и датировка според средата, в която са намерени съдовете или по точни аналогии и сходства на материал и украса.

ГЛАВА ТРЕТА. УКРАСА И ЗНАЦИ-ГРАФИТИ

Направено е изследване на украсата на варненската керамика от XV–XVIII в. Тя е резултат от проучването на над 1000 керамични съда – кухненски, трапезни, за съхранение на храни и течности, хигиенни съдове и свещници.

Украсата е осъществена чрез вече познати от предходната епоха техники. Ограничена е употребата на бяла ангоба, за сметка на цветните – бежова, кремава и с лек розов оттенък. Отстъпление се наблюдава по отношение на изпълнението на различните украси. Сграфито орнаментите най-често са грубо врязани с неравни линии и несигурна ръка. Това е свързано с промяната на условията на труд, по-ниската квалификация на майсторите, разнородния етнически и религиозен състав, промяната в естетическите вкусове на обществото и още редица други обективни причини. След XVI в. се наблюдава засилване на тенденцията от предходните векове, многоцветието да измества орнамента. Сграфитото отстъпва пред петнистата и рисуваната подглазурна украса. Набляга се предимно на колорита на съдовете (два или три цвята), осъществен често чрез безразборното полагане на петна от ангоба или цветни глазури. Рязко намалява употребата на рисуваните геометрични орнаменти. Рисунките на хора, различни животни са напълно изоставени. Упадък в декоративната система на средновековното грънчарство е особено добре видна в сграфито украсата. Почти не се срещат сложните композиции. Наблюдава се голяма устойчивост на използваните силно стилизирани растителни мотиви и композиции, изпълнени чрез групирането на по-опростени орнаменти. Към края на XVI-XVII в. се появяват нови, непознати до тогава розети, палмети и фигури. Украсата на керамичните съдове от Варна и Варненско, въпреки използването на традиционни техники и орнаменти, в известна степен се различава от тази в останалите райони на България. Вероятно това е свързано с географското положение на града и от там търговските контакти с големите центрове на Османската империя, както и вноса на скъпи фаянсови и майоликови съдове.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. ТЕХНОЛОГИЯ

Въз основа на близо хиляда керамични изделия, както и находките от няколко грънчарски пещи, открити във Варна и Варненско са проследени технологичните процеси при изработката на керамиката във Варна от XV–XVIII в. Последователно са представени отделните етапи на производството, характерни похвати и технически средства. В повечето случаи те не се различават особено от предходната епоха. Запазена е традицията от периода преди османското нашествие. Наблюдава се известно влошаване на качеството

по отношение чистотата на глината, на ангобата и особено на глазурата. Може да се твърди единствено, че в градските работилници са отдавали предпочитание на трапезни съдове. В селските грънчарници са произвеждани както кухненски, така и трапезни съдове.

Няма и достатъчно данни за обособяването на отделни грънчарски махали във Варна. Имало е грънчарници в центъра на старата християнска махала и в нейните покрайнини. Вероятната причина за изнасянето на грънчарниците в покрайнините е опасността от пожари в гъсто застроената централна част. Може обаче да става дума и за грънчари-преселници, които са нямали имоти в старата част на града.

Китайски порцелан от Варна (XVII-XVIII в.) (Резюме)

В: Археология, 3-4, 2004, с. 73-77.

Представени са шест порцеланови чашки от фонда на варненския археологически музей. Открити са в две боклучни ями в т. нар. Гръцка махала на Варна. Засега това единствените китайски чашки, открити в България. Сходни единични екземпляри са открити единствено в Истанбул и в Унгария. Вносът на подобни изделия в Османската империя започва в началото на XVI в. повечето от откритите на територията на империята съдове са от групата на китайските синьо-бели съдове. Чашките от Варна са полусферични. Върху вътрешната повърхност има силно стилизирани цветя със заоблени листа. Отвън стилизирани лотоси. Изпълнени с кобалтово синя глазура. Покрити с блестяща прозрачна глазура. Една от чашките на дъното има „императорска марка“, определена по аналогия с чашка от колекцията Татенхол към периода Чен Лун от XVIII в. По аналогии варненските чашки са отнедени към края на XVII – средата на XVIII в., и принадлежат към масовото китайско производство от това време.

Италианска майолика от Варна (XIV-XVII в.) (Резюме)

В: ИНМВ, 40 (55), 2004

Представени са майоликови кани и блюда, открити в боклучни ями в района на Римските терми на Одесос. Несъмнено това са характерни по форми и украса съдове, изработени в периода от края на XIV до XVII в. в Италия. По тях няма марки на производител и трудно могат да се определят производствените центрове на откритата у нас италианска майолика. По аналогии с съдове от различни европейски колекции „варненските“ съдове вероятно са произведени в четтривете за майолика в Тоскана, а голямото блюдо, с марка на дъното, вероятно е произведено във Венеция. Въпреки продължителните войни между Османската империя и европейските коалиции в Средиземноморието, луксозните италиански стоки винаги са били търсени на източните пазари. Те са постъпвали на Балканския полуостров основно чрез посредничеството на Дубровник, дори когато Венеция воювала с Османската империя.

Разбира се напълно възможно е разглежданата майолика да е внесена във Варна и по море. Това обаче едва ли е пряк внос. По-скоро става дума за доставки от местни търговци чрез пазарите на Леванта, Гърция и най-вече Истанбул. Подобен внос се доказва с различни документи. В законника на султан Сюлейман I (1520–1566) се определят такси за кораби с керамика, за които се плащат 4 до 6 акчета. В законника на султан Селим I

(1512–1520) се определя такса за “съдове от бяла глина” – 1 акче, двойно по-голяма от тази за “глинените паници и гърнета”. Независимо от това, по какъв път майоликата е достигнала до Варна, сигурно е, че местните гърнчари много добре са познавали формата на тези модерни за времето изделия. Десетки примери показват, че те произвеждали разнообразни, аналогични по форма и размери кани, но от червена глина. Това наблюдение е валидно и съдовете от София¹, където през XVI–XVII в. се произвеждат сходни по форма кани.

**За датировката и произхода на трапецовидните токи с изображения на животни
(Резюме)**

В: Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 124-131.

В публикацията са представени 5 нови бронзови трапецовидни токи, случайни находки от Североизточна България, притежание на частна колекция. На две от плочките има релефни изображения на лъв. На останалите – „терзание” и грифони. Датировката е въз основа на стилови белези и многобройни аналогии в X в. Отхвърлена е по-ранната датировка на откритите в България сходни по форма и изображения токи. Приема се, че с малки изключения тези токи за произвеждани във Византия. Разпространяване по търговски път. Токите откривани, макар рядко в Унгария също не са местно производство, като е възможно да са попаднали в тамошните гробовете като плячка. Българското производство в известна степен се потвърждава с намерените у нас дефектни плочки от токи. Според прегледа на онологичните по форма и украса екземпляри от Средиземноморието вероятно появата на трапецовидните токи във византийския сват става в началото на IX в. разпространяват се предимно през X, но са известни и отделни екземпляри от XII в.

**Нови ранносредновековни колани от Североизточна България
(Резюме)**

Сб. Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи, III. В чест на 60 г. на проф. К. Попконстантинов. София, 2005, с. 58-64.

Представени са три нови комплекта от коланни накити, иманярски находки от Североизточна България. Това са коланни комплекти, а не готова продукция от някоя работилница, защото имат еднаква патина, а на нитовете имат пластинки – следователно са били прикрепени към ремък. Те и вече известните цели коланни гарнитури, открити у нас, още веднъж потвърждават факта, че коланите от края на IX–X в. са комплектовани от едностилни накити. Коланът като знак за войнското достойнство, а и символ на християнското благочестие е украсяван с еднакви и стилово близки по украса детайли. Те вероятно са изработвани едновременно. Дали са разпространявани готови колани, по подобие на по-късните, или накитите са поръчвани специално от притежателите им, е много трудно да се отговори. Хилядите случайни находки открити у нас показват голямо разнообразие от ремъчни накити, с по-богата или опростена украса. Това означава и голямо разнообразие на коланите, носени от българите от края на IX и предимно X в. Те явно са характерен елемент от облеклото, на който обръщат внимание някои средновековни автори. Находките от подобни накити, открити на територията на България,

очертават дълги типологични редове от десетки еднакви и стилово близки токи, приложения и крайници. Те са предназначени да задоволяват различните естетически вкусове в рамките на общата ранносредновековна мода на богато украсения колан.

Buckles with Animal Images from North-East Bulgaria (Резюме)

В: Archaeologia Bulgarica, IX, 1, 2005, p. 75-86.

Представени са известните до момента в Европа ранносредновековни токи със специфична форма и украса – правоъгълни с изрез за захващане на ремъка, овална рама и характерни изображения на животни. Направена е анализ на датировката на отделните екземпляри, както и стилова характеристика. Потърсени са и сравнени многобройни паралели. Някои точни детайлни съвпадения подсказват, че някои от известните токи са произведени в едни и същи ателиета. Направен е критичен анализ на мненията за датировката, появата и влиянията в стила на разглежданите токи. Отхвърлена е тезата, че токите се появяват в българската култура преди втората половина на IX в. Навлизат в България основно през X в. Разпространяват се в териториите попадащи във византийския културен кръг до XI в. Неприемлива е тезата, че грубата изработка на някои от откритите в България токи е основание за местна изработка. Аналогични токи с по-груби изображения на животни се откриват в Средиземноморието и Крим, както и в Западна Европа. Грубата изработка всъщност не е признак за местна изработка. Въз основа на анализът на стила на изображенията се приема, че разглежданите токи са произведени предимно във Византия. Някои дефектни екземпляри предполагат и наличието на местна изработка, но не на груби накити, а стилови свързани с византийската металопластика. По отношение на аналогичните на българските и византийски токи, открити в унгарските некрополи от X в. може да се предположи, че са попаднали там като военна плячка при многобройните унгарски походи в Южна и централна Европа през първата половина на X в. Повечето обаче от откритите по нашите земи токи с животни едва ли са местна изработка. По-скоро са произведения на византийски ателиета. За долна граница на разпространение на тези токи може да се приема най-ранната известна находка от Кастро Тигани на о. Сомос – VIII в., макар и известни стилови разлики, а най-късната тока, открита в сигурна среда е датирана в края на XII – началото на XIII в., с монети на английския крал Джон I Безземни.

За предназначението на един вид средновековни керамични изделия. Капаци или свещници (Резюме)

В: AMV, III-2, 2005, с. 225–240

В статията са представените керамични изделия със специфична форма, чието предназначение все още е спорно. Тялото им най-често е конично, с широка основа и дръжка. Аналогичните изделия, открити извън България, са определяни като "сарасе", "поклопци", "Deckel", "lids". Повечето български автори обаче ги отнасят към осветителните тела и ги наричат "свещници или светилници". Въз основа на находки от Варна, датирани в XV–XVIII в., е направен опит да се опровергае това необосновано мнение. С многобройни примери и сравнения с аналогични изделия от XI–XVIII в., разглежданите керамични изделия са определени за капаци с по-универсално предназначение. Използвани са за покриване на гърнета при готвене или съхранението на

различни храни. Диаметърът им често е бил по-голям от устието на гърнетата и поради това основата им е опушена. Тесните и заострени върхове на капациите не позволяват върху тях да се закрепват свещи. През средновековието за свещници са използвани керамични изделия със сходна основа, но с достатъчно широка втулка за свещта. Подобни се произвеждат дори през нашето съвремие. Представените капаци за гърнета са използвани от късната античност до края на средновековието, когато излизат от употреба. Заменени са от капациите с профилиран ръб, използвани и до днес.

За класификацията на късносредновековната керамика (Резюме)

В: История, 1, 2005, с. 33-41.

Представени са различни класификационни системи, свързани със средновековната керамика. Разгледани със своите приемущества и недостатъци. Приема се, че най-удачна е класификацията според функционалното предназначение на битовата керамика – две групи – домашни съдове и осветителни тела. В първата, според конкретното предназначение, са обособен и подгрупите на кухненската, трезпезната, керамиката за съхранение и пренасяне на храни и течности и една нова, неизвестна за българското средновековие група на хигиенните съдове. Съответно всяка от тях е разделена на видове според формата на съдовете. Въз основа на метрични показатели: височини на тялото, плещите, шийката и дръжката; диаметри на тялото, дъното, устието и столчето се определят типове, подтипове и варианти.

При групирането в типовете и вариантите трябва да се обръща внимание и на украсата – разположение върху тялото на съда, начин на изпълнение, съчетание на различни видове украси и пр.

Предложената схема, както и тези на Л. Дончева-Петкова и Б. Борисов отговарят напълно и на изискванията за отвореност на системата, към която могат свободно да се добавят и други групи съдове в зависимост от спецификата на керамиката в отделните региони на страната. В нея се групират съдове според формата и предназначението, които са основните показатели, а не се създава типология според субективно определени естетически качества.

Процесийни кръстове от Варненския археологически музей (Резюме)

В: Трудове на катедрите по история и богословие на Шуменски университет “Епископ Константин Преславски, 8, 2005, с. 107–112.

Представени са два бронзови кръста във фонда на варненския археологически музей, случайни находки от Североизточна България. Според формата, размерите и украсата първият е определен като процесийни, а вторият за наверхие на хоругва. Имат форма на латински кръст. Направени са бележки за начинът на изпълнението на украсата. Към тях са били апликирани бронзови медальони. В последствие след тяхното отлепване върху средикръстието е гравирани надпис IC XC. Приведени са аналогии за тяхната датировка във втората половина на XII в., но вероятно са останали в употреба и след това.

Кулата на средновековната крепост Кастрици в Евксиноград (Резюме)

В: ИИМВ, 40 (56), 2005, 81-95.

Крепостта е разположена северно от Варна в резиденция Евксиноград. Известна е от карти и портулани от XIV в под името Кастрица, Кастричи, Катричи, Кетрици, Кастризи, Кастро и пр. Северната стена била дълга повече от 200 м. В югозападния ъгъл в средата на XIV в. е изградена кула за наблюдение и отбрана на пристанището. Установени са три етапа на строителство. Първоначално в ъгъла е имало масивна сграда, унищожена при силен пожар. На подовата ниво са намерени монети на деспот Йоан Осини и цар Михаил Шишман. В средата на XIV в. ъгълът на крепостта е преграден със стени дебели близо 2 м, с дължина 8X8. В приземието е изграден параклис, чиито стени са стенописани. На пода на параклиса са отрити монети на цар Иван Александър. В края на XIV в. кулата отвън допълнително е укрепена със стени-контафорси, с дебелина в основата 2 м. Основата на кулата е достигнала площ от близо 100 кв. м. с дебели 4 м. стени.

Според дебелината на основата и в сравнението с други средновековни кули се предполага, че кулата на Кастрици и била висока около 16 м. Имала е вероятно четири-пет етажа над приземието. Отгоре е имала бойна площадка и вероятно четирискатен покрив. Достъпа до вътрешността се е осъществявал от крепостната стена.

Според находките от керамика и предимно монети на султаните Баязид I и сина му емир Сюлейман се предполага, че кулата и крепостта са разрушени и изоставени при черноморския поход на претендента за престола – емир Муса през 1410 г.

Порцелан и майолика от Варна. Варна, 2005 (брошура, 32 стр) (Резюме)

Италианската майолика във Варна е представена от няколко сравнително добре запазени кани и отделни фрагменти. Това са типичните северноиталиански сферични или яйцевидни съдове със силно прищипнати устиета. Украсата е рисувана от отвесни линии и полета с насечки, мрежест орнамент и големи кръгли медальони. Произвеждани са от средата на XV до XVII в. Към XVI в. вероятно трябва да се отнесе едно почти изцяло запазено голяма блюдо.

По-малко са изделията от порцелан. Намерени са няколко цели и отделни фрагменти от китайски порцеланови чашки в бяло и синьо, които могат да бъдат отнесени към първите десетилетия от управлението на династията Мин, началото или средата на XVII в. Няколкото чашки от майсенски порцелан с марка-кръстосани мечове, вероятно са от края на XVIII в.

Крепостта Кастрици (предварително съобщение) (Резюме)

В: Сб. Тангра. В чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев. София, 2006, с. 451-465.

Представени са дасегашните изследвания за крепостта Кастрици и данните от провежданите археологически разкопки с различните мнения за нейното място и датировка. Данните с които разполагаме засега показват, че крепостта е изградена вероятно през V в. и е разрушена през второто десетилетие на VII в. по време на аваро-славянските нашествия. Възстановяването на стените, преграждането на цитаделата и допълнителното изграждане на квадратните кули е свързано с навлизането на Венеция и

Генуа в Черноморието през втората половина на XIII и XIV в. Тогава се обособява и пристанището. Останките от античните сгради са изгребани до субструкцията, а камъните са използвани за изграждането на новите складове и жилища, с типичното за средновековието гъсто застрояване. Според открития до сега подемен материал, крепостта вероятно е превзета по време на похода на татарите на Актав (1399 г.) и постепенно изоставена през първото десетилетие на XV в. Последните монети са на емир Сюлейман (1402–1410).

Нови данни за изграждането на средновековната крепост на Варна (Резюме)

Сб. Тракия и Хемимонт, 1. Варна, 2006, с. 232-241.

В статията са разгледани проблемът със създаването на варненската крепост. Доскоро се приемаше безусловно, че единствената средновековна крепост на Варна, превзета от българските царе Иван Асен I и Калоян е тази, описана от братя Шкорпил и Ал. Кузев и запазена до руско-турската война от 1828–1829 г. Данните, с които са разполагали авторите са от спомени на варненци, сведенията на различни пътешественици, графични планове и снимки, но без конкретни археологически проучвания.

Нови данни за етапите на изграждане на варненската крепост се получиха през 2005 г. Северно от Римските терми терми, но на близо 200 м от мастото на досега известната крепост, бе открита крепостна стена, с посока приблизително изток-запад. Градена е от дялани камъни, квадрати от античната стена и голям брой преизползвани архитектурни детайли от обществени сгради и раннохристиянски църкви, споени с бял хоросан. Стената пресича и разрушава антична улица, в чиито канал са намерени керамични фрагменти и глинени лампи, датирани в края на VI в. В зидовете бяха открити керамични фрагменти от гърнета с фина връзани линии и части от трапезни съдове с характерната за XI–XII в., с петниста и рисувана подглазурна украса.

Вероятно тази крепостна стена е издигната през втората половина на XI в. Ограждала е високата част на древния град, около днешните Римски терми. Съборена е през 1201 от цар Калоян. По-късно, през втората половина на XIII в., с възраждането на града, и за защита на неговото пристанище, в близост до него е издигната нова крепост, просъществувала до 1830 г.

Варненското пристанище през Средновековието (Резюме)

В: 100 години пристанище Варна. Варна, 2006, с. 19-29.

В статията са разгледани и изворите и историческите данни за съдбата на Одесос през късната античност. Унищожаването на града и изоставянето на неговото пристанище в началото на VII в. Проследена е историческата ситуация в района и необходимостта от пристанище през периода VII–XI в. Представени са данни за походите на византийския флот до Варна и изобщо бреговете по ападния бряг на Черно море.

Проследено е създаването и развитието на Варненското пристанище от XI до XIV в. Представени са търговските контакти през Варненското пристанище с италианските републики. В края са представени и откъси от извори, свързани с варненското пристанище.

Единични и двойни печатчета от Североизточна България (Резюме)

В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на 60 г. на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, 266-276.

Представени са 10 нови печатчета, откупени от Варненския археологически музей. Всички са случайни находки от Североизточна Сред тях има само един печат с непозната досега форма – цилиндрична. Осем се отнасят се към групата на единичните (пирамидални или конични), а един към двойните (черупчести) печатчета. По-особеното в случая е, че с изключение на бронзовия пирамидален печат, всички останали са отлети от олово. На някой от тях се четат имената на собствениците или християнски формули.

Разглежданите печатчета са имали практическо предназначение – полагане на печат върху пластични материали (глина, восък, катран). Съдържанието на запечатаните предмети са предпазвани от любопитни очи, създава се известна секретност. Потвърждавала се и тяхната автентичност. Това са универсални лични печати, използвани от грамотното и заможното градско население, различни администратори, църковни служители и монаси, дори според някои изображения и от владетели. Независимо обаче от това, каква е ролята на тези печатчета, значителния брой на откритите у нас е доказателство за проникването и възприемането на византийския градски бит по нашите земи още от VI в. и продължен след приемането на християнството в средата на X в. Печатчето-модел и грубите оловни екземпляри, както и известните няколко печатчета от производствения център при с. Надарево, недвусмислено доказват, че тези подпечатващи средства са произведени и в България.

Части от два нови бронзови свещника във Варненския музей (Резюме)

В: Търновска книжовна школа, 8, 2007, с. 541–551.

Двете представени подставки за свещници са отлети от бронз в двулицеви калпи и допълнително са обработени с пила. За разлика обаче от другите подобни паметници, открити у нас, изображенията на са на конски глави, а по-скоро заедно с дългата тънка шия и раззинала паст, представят дракони. Отливката е много добра, без следи от шупли или други дефекти. Това са частите от две отделни половинки на свещници. Те са били скачени на кръст чрез жлебовете, разположени в средата. Размерите на двата свещника са били почти еднакви, защото имат близки по радиус дъги и широчина на крачетата. Всъщност двата представени паметника са много добър пример за начина на свързване на частите на тези свещници, тъй като едната е с горен, а другата с долен изрез и малко не достига да бъдат вмъкнати една в друга.

От представените примери се вижда, че разглежданите свещници с характерна форма и закрепване се датират в твърде дълъг период от време VI–XIV в. Вариантите с фигурки на дракони вероятни са по-ранни. Явно изображенията на коне са предпочитани през средновековието и са имали определена семантична натовареност, като традицията продължава през Възраждането и в по-ново време. Въпреки стиловите сходства на изображенията върху с паметници на металопластиката от териториите на Изтока, тези на разглежданите средновековните бронзови свещници едва ли са свързани със запазени езически традиции във византийското изкуство. Въпреки несъмнения християнски характер в него се вплитат по различен начин множество изображения и мотиви от

античността и различни, дори вече “мъртви” култури. Трудно можем да сравняваме изображенията на коне и дракони върху византийски паметници с културата на славяни или номади.

Новите проучвания на крепостта Кастрици (Резюме)

В: Сб. Каварна – средище на Българския Североизток. Варна, 2008, с. 112-125

В статията са представени данните от последните проучвания на античната и средновековна крепост Кастрици. Данните с които разполагаме засега показват, че крепостта е изградена вероятно в началото на V в. разрушена е през второто десетилетие на VII в. С навлизането на Венеция и Генуа в Черноморието след Нимфейския договор (1261 г.) и последвалия договор с Венеция (1270 г.) Тогава се възстановяват стените, изгражда се цитаделата и нови кули. Античните сгради са изгребани до субструкцията, а камъните са използвани за нови складове и жилища, с типичното за средновековието гъсто застрояване. Според открития до сега подемен материал, крепостта е превзета и постепенно изоставена през първото десетилетие на XV в. Последните монети са на емир Сюлейман (1402–1410). Вероятно е превзета и разрушена от при похода емир Муса, които по това време се насочил от Добруджа, по крайбрежието срещу брат си Сюлейман.

Има ли връзка между учредяването на варненската митрополия и Карвунското архонтство (Резюме)

В: Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, V, 2008. Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stepheae Angelova. София, с. 648-657.

Напоследък бе направено предположението, че създаването на Варненската митрополия е пряко свързано с обособяването на Карвунското архонтство и отпадането на Тертеровата фамилия от управлението на България със смъртта на Георги II Тертер през 1322 г. В резултат до 1347 г. Варна е била във владение на Карвуна.

Всъщност много по-приемлива е хипотезата, че Карвунското архонтство се създава по време на управлението на цар Иван Александър, след смъртта на деспот Страцимир, баща на царя. Поне до 1337 в изворите е споменавана майката на царя „...Петраца, Карвунска деспотица”. От патриаршески документ от 1321 г. е известно, че „областта на Варна” е екзархат на Константинополската патриаршия. Правата са потвърдени и с текста върху синодално решение от 1325 г., в което е отбелязан и първият известен варненски митрополит Методий. Данните сочат, че при създаването на Варненската митрополия явно не важи правилото за едновременната промяна на гражданските и църковните дела. Това се отнася и за други митрополии: южночерноморските, които през XIV век постоянно променят владетеля си, но не и подчинението на епархиите спрямо Цариградската патриаршия.

Карвуна влиза в титулатурата на Варненския митрополит само веднъж (1325 г.). Приемливо е да се мисли, че късното създаване на Варненската епархия в диоцеза на Константинопол е свързано с унищожаването на Тивериуполската митрополия и преместването на нейния предстоятел в новосформираната Варненска митрополия. Твърде

е вероятно подобно действие на Патриарха да е било възможно поради наличието в района на патриаршеска екзархия.

Засега не са известни документи от които да се вижда, че до 1347 г. Варна е във владение на Карвунското архонство. Няма никакви данни тогава цар Иван Александър да присъединява града към Търновското царство и да е прогонил варненския цариградски митрополит. Свидетелство, че Варна и до тогава е в границите на Търновското царство е венециански документ от 19 юли 1343 г. за ощетяването на благородниците Николо Пизани и Лоренцо Фоскарини. Техните стоки били конфискувани във Варна по заповед на царя на българите Иван Александър.

Често коментирания период от 1347 до 1369 г., когато не се споменава варненски митрополити, присъствали на Синода в Цариград, може да се дължи на различни причини, но не може да не се обърне внимание на някои данни от архивите на Патриаршията в Цариград. Те показват, че до 70-те години на XIV в. на Синода присъстват митрополити от близки до Константинопол епархии в Мала Азия и Тракия. Дори за някои решения (1318 г.), засягащи „северните“ митрополий като Вичинска, Аланска, Зихийска, и Готска (все още Варненска не се споменава), решенията на Синода се „изпращат“, без да присъстват митрополитите им. Те не са включени и сред митрополиите, от които се изисква финансова подкрепа на Патриаршията през 1324 г. В заседанието на Синода от 1325 г., в което участва първия известен варненски митрополит Методий, той е единствения „черноморски“ митрополит. След това Варненски митрополит се споменава близо 20 пъти. В крайна сметка може да се направи извода, че Варненската митрополия от второто десетилетие на XIV в. до края на XIV в. не е била закривана, а епархията ѝ за кратко била предаден към Несебърския митрополит, защото явно тогава тя е останала вдовстваща (1369–1370 г.).

Изграждането на Варненската крепост и Варненската митрополия (XII–XIV в.) (Резюме)

Сб. Християнската култура в Средновековна България. Материали от националната научна конференция по случа 1100 годишнината от смъртта на св. княз Борис Михаил. В. Търново.

В статията са разгледани два взаимно свързани проблема – формирането на средновековния град Варна и създаването на Варненската митрополия. Представени са различните мнения за създаването на крепостта Варна и последните археологически проучвания на територията на града. Направени са изводи за развитието на укрепителната система на средновековна Варна. През IX–X в. селищата са извън територията на Одесос, под съвременните западни квартали на Варна. По това време в югоизточната част на Одесос, върху възвишението над древното пристанище, в района на Римските терми, се формира селище. То се разраства през XI в. вероятно във връзка с възобновяването на дейността на пристанището. Към средата на XI в. около селището е издигната крепостна стена. Това вероятно е станало след 1043 г., и дори след 1057 г., когато е завършен труда на Скилица.

Според разположението на един новооткрития участък от средновековна крепостна стена може да се предположи, че е ограждала най-високата част на разрушения античен град, над пристанището, около Римските терми. След походите на българските царе Асен I (през 1190) и особено Калоян (през 1201), крепостта е разрушена и постепенно градът запада. През втората половина на XIII в. с укрепването на позициите на италианските

градове-републики в Черно море, пристанището на Варна се превръща в главен търговски център северно от Стара планина. Градът укрепва икономически и за защита на пристанището, в непосредствена близост до него е изградена нова крепост. През XIV в. северно от нея, на територията на разрушената византийска крепост от XI–XII в. се формират жилищни квартали, изграждат се и нови църкви.

Одесос е споменаван като център на автокефална архиепископия в списъците на Константинополската патриаршия до началото на VII в. Данните с които разполагаме показват, че до края на XIII в. Варна е в епархията на Дръстърската (епископия) митрополия, без да има сведения да е била център на епископия. Според документ на Синода на Константинополската патриаршия от 1321 г. областта на Варна е патриаршеска екзархия. Вероятно е учредена след 1274 г. при татаро-византийския съюз, скрепен с брака на Ногай и дъщерята на император Михаил VIII Палеолог Ефросина Палеологина и учредяването и Вичинската митрополия.

Предположението, че поредното “възобновяването” на Варненската митрополия е свързано със създаването на Карвунското архонтство през 1322/3 г. е отхвърлено поради факта, че поне до 1337 г. в документи се споменава майката на цар Иван Александър, която е Карвунска деспотица. Карвунското архонтство най-вероятно се обособява в началото на 40-те години на XIV в.

Първият известен варненски митрополит Методий е регистриран през 1325 г. През 1327 г. вече има нов варненски митрополит –Маркел. От решение на синода на Константинополската патриаршия от май 1347 г. е известен нов варненския митрополит с името Методий.

От 1347 до 1369 г. няма данни митрополит на Варна да е присъствал на заседанията на Синода в Цариград. Този факт предизвиква твърдението, че Варна е “отново в границите на Търновското царство и Константинопол изтегля митрополита си”, а епархията е прехвърлена към Овечката митрополия. Мнението се опровергава от венециански документ от 19 юли 1343 г. според който Варна и Месемврия са във владение на цар Иван Александър.

Направено е заключението, че Варненската митрополия от второто десетилетие на XIV в. до края на XIV в. не е била закривана. От 1347 до 1369 предстоятел е митрополит Методий. След смъртта му, митрополията за кратко бил предаден към Несебърския митрополит до 1370 г. Подобно на всички черноморски епархии, това се случило отново през периода 1400–1401 г., когато е дадена за управление на митрополита на Хераклея Понтийска.

Средновековна Варна (XIII–началото на XV век) (резюме)

В: 10 книга за Варна. Варна, 2008, с. 9–55.

В статията е проследено развитието на града след включването му в границите на Второто българско царство. Отбелязано е, че средата на XI в. в града резидира военна част, начело със стратег, чието име Ашот е известно от оловен печат. Преди това вероятно е изградена крепост, която да защитава гарнизона и населението от варварските нашествия. Изграждането ѝ вероятно е свързано с двете опустошителни нашествия на печенегите през 1051 и 1056 г. Вече през XII в. (1153 г.) градът е наречен от арабския географ Ал-Идриси “Барнас”.

През 1190 градът е превзет от цар Иван Асен I (1190–1195/6), а крепостните му стени вероятно са частично разрушени. Според Никита Хониат, а по-късно Теодор Скутариот през 1190 г. българските войски опустошили Анхиало и завладели Варна. През 1201 г. (24 март, велика събота) градът отново е превзет и неговите крепостни стени са разрушени до основи при похода на българския цар Калоян (1197–1207). От тогава Варна за столетия остава в границите на Второто българско царство. Според археологическите данни обаче, разрушаването му от войските на цар Калоян довежда града до много тежко икономическо състояние, от което той се възстановява трудно за няколко десетилетия.

Варна се възродила няколко десетилетия след разрушаването на града от цар Калоян и вече през втората половина на XIII в. е най-важното черноморско пристанище на българското царство (на „Загора“). През него се води оживена търговия основно с италианската република Венеция. Надмощието на Венеция в Черно море обаче е сломено през 1261 г., когато Византия възстановява столицата Константинопол. В противовес на Венеция (един от основените виновници за превземането на Константинопол през 1204 г.) Генуа получила многобройни привилегии.

Проследени са търговските връзки на града с италианските републики от края на XIII до средата на XV в. Първото сведение за търговията на Венеция с българските земи е от 1278 г.. Запазени са многобройни писмени сведения за търговци и техния стокооборот. Търговските отношения с Варна и стоките изнасяни от италианските републики са отразени в различни търговски наръчници, като т. нар. „Датиана” и на наръчника на Пегелоти. От българските пристанища се знаят основно зърнени храни, восък и кожи, а се внасят ювелирни изделия, тъкани и различни други луксозни стоки. В началото на XV в. в търговията с пристанището на Варна се намесва активно и Флоренция. До тогава тя не е морска република, но за своите търговски операции в Леванта използва корабите на Генуа, Венеция и на близката Пиза. Обърнато е внимание, че търговия с Варна осъществяват и търговци извън Апенините, които конкурират италианските републики. От документи от Архива на Арагонските крале в Барселона става ясно, че каталонски търговци посещават черноморските пристанища още от края на XIII–началото на XIV в. Те се явяват конкуренти, особено на Генуа, поради което търговските кораби на арагонците често са нападани.

През 1346 г. през града Варна вероятно преминава отряда на Добротица и Теодор, изпратен от брат им архонта на Карвуна Балик в помощ на императрицата-майка Ана Савойска в Константинопол по време на гражданската война.

През 1347 г. по инициатива на дожа Андреа Дандоло, цар Иван Александър (1331–1371) сключва известния търговско-политическия договор с Венеция (документи № 34, 35). В него се засягат различни търговски мерки, а и се дава разрешение за създаване на венецианско консулство и ложа във Варна. Този договор и правата на венеция са потвърдени през 1352 г. с грамотата от Никопол. Върху гърба на договора, консулт на Венеция във Варна Марко Леонардо отбелязва и курса на специфичната местна монетна или по-скоро тегловна единици – варненски перпер.

През 1366 г. под стените на града се появяват галерите на западните рицари, водени от савойския граф Амадей VI. На 25 октомври започва обсадата, но здраво укрепения град устоява на западните рицари. Неуспехът принуждава “Зеления граф” да започне преговори с българския цар Иван Александър. Съобразно исканията на цар Иван Александър на 18 ноември граф Амадей VI Савойски сменя обсадата на Варна и се оттегля в Месемврия. Тогава Варна е обещана на византийския император Йоан V Палеолог (1341–1391). Тъй като по договора между византийския император и Амадей VI, Византия получава във

владение българските черноморски крепости, българския цар отказва да спази обещанието си и не отстъпва Варна. По-късно царят предоставя града и крепостите на юг Козяк и Емона на деспот Добротица. Това всъщност е знак на благодарност за помощта и застъпничеството при освобождаването от унгарски плен на цар Иван Страцимир (1356–1397) и възстановяването на Видинското царство (1369 г.).

Както отбелязва Мехмед Нешри наследникът на Добротица Иванко вероятно премества столицата си от Калиакра във Варна. През 1387 г. той сключва мирен договор с Генуа, която измества Венеция от търговията с града. Генуезците придобиват правото на свободна търговия и създаването на търговска колония в града. Още на следващата година (1388 г.) пред стените на Варна се появяват и османските нашественици, предвождани от военачалника на Али паша – Яхши бег. Опитът на част от гражданите да предадат на турците столицата на Иванко се оказал неуспешен. Във връзка с това събитие Ал. Кузев предполага, че през 1389 г. градът е завзет от османците, и че това е причината управлението на Варненската митрополия да е предоставено на митрополита на Несебър. Всъщност, според наличните документи, разгледаните от него събития се отнасят за 1369 г.

В самия край на XIV в. (на 2 февруари 1399 г.) градът е подложен на опустошение от татарите на темника Актав. Скоро след това, размирните татари са победени от османците и разселени в различни райони на империята. Вероятно от тогава градът остава в ръцете на турците и в крепостта е настанен османски гарнизон. Преди това, през 1396 г. турците превземат и останалите черноморски крепости.

Вероятно за противодействие на османците, през последното десетилетие на XIV в. (към 1396 г.) Иванко прави опит да влезе в коалиция, заедно с влашкия и молдовския воевода, начело с литовския княз Витовт (1391–1440). Явно действията не дават резултат. Ханс Шилтбергер посочва Калиакра за столица на „третата България която лежи, където Дунав се влива в морето. Малко по-късно, през 1397 г., край Калиакра, която явно все още не е турски ръце, преминава с кораб крал Сигизмунд Люксембургски (1387–1347), по време на бягството си след битката при Никопол. Вероятно Калиакра временно е превзета от Генуа около 1402 г., защото е известно, че тогава управителя на крепостта Бартоломео ди Грамалди ограбва и „нанесе обиди“ на някакви унгарски търговци. Няма никакви данни подобни действия на генуезците да се били насочени към град Варна, но е сигурно, че те, в лицето на Салагрузо ди Негро владеят близката крепост Галата през 1404–1405 г.. По-късно във владенията на Иванко активно се намесил влашкия воевода Мирчо I Стари, който започва да се нарича „владетел на цялото Подунавие, чак до Голямото море“.

След приключване на „размириците“, при управлението на султан Мехмед I (1413–1421), около 1417 г., османците започнали настъплението си на север. Тогава Добруджа окончателно била включена във владенията на Османската империя. Във Варна несъмнено е бил настанен османски гарнизон, които с приближаването на войските на крал Владислав III Ягело напуснал града по море. Западно от стените на крепостта, на 10 октомври 1444 г. се провела варненска битка. Войските на султан Мурад II (1421–1451) разгромили рицарската армия, а кралят намерил смъртта си.

**Варна през Средновековието, 1 (VII до края на X век). Варна, 2008
(Резюме)**

(317 страници, с две приложения)

ГЛАВА I. ОДЕСОС И ПРИЛЕЖАЩИЯТ МУ РАЙОН ПРЕЗ VI–VII ВЕК

1. Варварските нашествия през V – началото на VII в.

Набезите на „варварите“ към Балканите започнали още през III в. Те станали особено интензивни през втората половина на IV в. до средата на V в. За разлика от провинциите в Азия, където градовете процъфтявали поне до персийските и арабски войни през VI–VII в., тези южно от дунавския лимес изпитали тежките удари на многобройни племена. Близко един век Византия напруга всички сили за да спре нахлужванията на готи и хуни, първата вълна от нашественици, част от т. нар. „Велико преселение на народите“. В началото на V в. в нападенията се включили и хуните, заедно с водените от тях племена – готи, прабългари, славяни и др. Империята се насочила към изграждането на стабилна отбранителна линия от крепости, в които да се укрива населението при нападения. По своя път нашествениците унищожавали малки крепости, извънградските вили и неукрепени селища. Постепенно обезлюдявали цели райони, системно разграбвали реколтата и с това нанесли изключително тежък удар върху цялата икономика на балканските провинции на Империята. Марцианопол, центърът на Долна Мизия, понасящ удари от „варварите“ в продължение на десетилетия, изглежда започнал да губи своето водещо икономическо и политическо значение още от V в. Отстоящият недалеч от него Одесос, със своето пристанище се издигнал като важен имперски икономически и политически център на западния бряг на Черно море. В града се настаняват корабовладелци, търговци и занаятчии от Витиния, Фригия, Сирия и др., които образували и свои религиозни общини. От края на V в. основна роля в окончателната политическа, етническа и икономическа промяна на провинциите Мизия и Малка Скития ще играят три племенни групи – славяни, авари и прабългари. Подобно на предходните „варвари“ първоначална цел на техните набези е не толкова овладяването на нови територии, а набавянето на максимална плячка. В средата на VI в. славянските племена окончателно се установили в старата римска провинция Дакия и почти ежегодно нахлужвали на юг от Дунав. Някои от големите римски градове в равнините постепенно били изоставени, а населението се изтеглило в предпланините на Хемус, където били създадени нови укрепления. Император Юстиниан I възстановил голяма част от крепостите и въвел законодателни мерки за подобряване на положението в Малка Скития и Долна Мизия – през 536 г. той създал временното обединение *quaestura exercitus* с център Одесос. Въпреки усилията на Империята за отбраната на лимеса отделни славянски отряди опустошавали почти ежегодно териториите на юг от Дунав и достигали до големите имперски центрове Константинопол и Солун. Постепенно градената с много средства в продължение на столетия византийска укрепителна система по дунавския и черноморски лимес и във вътрешността на провинциите Малка Скития и Долна Мизия рухнала под ударите на „варварите“. В нападенията (538, 539, 551 г.) на балканските провинции на Империята се включили и живеещите западно от Азовско море българи кутригури. Аварите изтласкани на запад от централноазиатските степи от тюрките, към 565 г. се установили трайно на територията на Средния Дунав. Съвместно с подчинените славянски и прабългарски племена аварите започнали системни нападения над византийските провинции и градове, които с голям успех продължили повече от половин столетие. Положението в Империята още повече се влошило през 80-те години на VI в., когато тя била въввлечена в близо 20-годишна война с Персия.

Опитът на император Маврикий за нов поход на север от Дунав през 602 г. довел до крах на неговата „славянска“ политика, а впоследствие и до загубването на престола. Новият император Фока (602–610) изтеглил към Константинопол войските, отбраняващи

дунавския лимес. Градовете в Малка Скития и Мизия останали окончателно без защита и това явно принудило за пореден път част от населението да бяга на юг. Всъщност бунтът на войските през 602 г. и смяната на императора, за няколко десетилетия спрели опитите на Византия да спре нашествениците от север. Възползвайки се от слабостта на Империята, в началото на VII в. славяните започнали трайно да отсядат на териториите на юг от Дунав. Те, съвместно с авари и прабългари, многократно подлагали на обсада, ограбвали и разрушавали големите градски центрове. В резултат на системното обезлюдяване на провинциите в края на VI и началото на VII в., особено в Малка Скития се образувал на своеобразен „етнодемографски вакуум”. Приема се, че той, както става обикновено, впоследствие бил запълнен от новите заселници – славяните и по-късно прабългарите. Данните от археологическите разкопки показват, че по това време се изграждат селища и в руините на византийски градове по крайбрежието на Дунав и Черно море. През втората половина на VII в. в процеса на пълната етно-демографска и икономическа промяна в Малка Скития и Мизия се включват и прабългарите. Положението не било по-различно и в Тракия, въпреки че там някои от големите и важни за Империята центрове като Сердика, Филипопол, Адрианопол и Месемврия продължили своето развитие и въпреки че изпаднали в икономическа криза, не били напълно изоставени и обезлюдени.

2. „Старите” хипотези за състоянието на Одесос и района до втората половина на VII век

Допуска се, че въпреки нашествията животът в Одесос не прекъсва, но жителите на градовете извън техните стени попадат във враждебна варварска среда или животът в тях се поддържа само чрез контакта с морето. Дори се прави предположението, че край северночрноморските градове са запазени редица скални манастири, станали убежища за стотици монаси-бегълци от иконоборческата политика на Константинополската църква след двадесетте години на VIII в.

Според първата теза, след битката при Онгъла, настанилите се в района на древния Одесос българи на хан Аспарух не успяват да превземат града и той е във владение на Византия след 681 г.

Втората теза отстоява се идеята, че Одесос е изоставен временно при управлението на император Ираклий. В него е останало малобройно местно население и малък гарнизон. Градът обаче е превзет от прабългарите още през 680 г., като крепостните му стени са запазени и използвани от тях до завладяването на Североизточна България от Византия през 971/1000 г.

Последната теза, приета от авторите е свързана в известна степен с предходната – Одесос е разрушен, обезлюден и изоставен, но късноантичната крепостна стена не е използвана след първите десетилетия на VII в. По това време са разрушени и изоставени и християнските храмове в и около града. При археологически разкопки през 2005 г. е установено, че северно от Римските терми на Одесос открита част от една неизвестна доскоро средновековна крепостна стена, която всъщност първата средновековна крепост на Варна, строена след средата на XI в. и съборена от цар Калоян през 1201 г.

Отхвърлена е тезата на П. Георгиев, че укрепленията на античния Одесос са били използвани за „северен флангов опорен пункт” на „валът дейтахизма”, който защитавал цялата долина на езерата, почти до Девня или т. нар. „агломерация Варна”. Валът бил изграден през средата на VI в. за защита на долината от нахлуване на морето, а едновременно с това бил използван за път. Не се приема и твърдението, че Одесос и

Марцианопол запазили своите укрепления и изпълнявали ролята на крепости-убежища за населението, обитаващо постоянно неукрепените селища в околностите им.

3. Новите хипотези за Одесос и околностите през късната античност

Новите хипотези за развитието на Одесос и района са свързани най-общо с две основни постановки. Настанилите се в околностите славяни (основно севери?) и по-късно прабългарите се възползвали от запазените стени на Одесос и го превърнали в крепост-убежище. Втората, но която вероятно е по-важна – преди това в близост до града е изграден и се е утвърдил военен център на Империята, наречен „Кампусът на Одесос”, прераснал впоследствие в огромна по площ „агломерация”, с граници далеч на запад до Марцианопол. Завладяването на тази агломерация всъщност е била основната цел на прабългарите през 680 г., а и на нашествениците преди това. На мястото на „кампуса” хан Аспарух създал своя първи столичен център. Той имал различни имена освен явно най-общото „кампус на Одесос”: Теодориада, Тивериупол и най-вече Варна (Барна). Наричал се е Одисопол-Одесополис.

Новите мнения са съставени въз основа на опити за свръхинтерпретация на стари извори. Всъщност няма абсолютно никакви археологически свидетелства за наличието на подобен център в околностите на Одесос.

4. Археологическата ситуация в Одесос и района от началото на VII в.

Проучванията в късноантичните крепости в района показват, че в края на VI и началото на VII в. са опожарени, разрушени и изоставени. Живота в някои от тях се възстановява едва през XII–XIII в. Подобна била съдбата и на големия и добре укрепен Одесос. Навсякъде се установяват разрушения, опожарявания и пълна липса на археологически находки след края на VI – началото на VII в.

Анализът на наличния нумизматичен материал, открит на територията на Одесос и района, както и в градовете на Долна Мизия и Малка Скития показва аналогична картина. Както споменахме и по-горе, най-късните антични монети, открити в района на Одесос са на император Ираклий, но най-късните са отсечени през 613/614 г. Подобна е картината на монетната циркулация и в повечето късноантични крепости в района – Марцианопол, Шкорпиловци, Шерба, Арковна. Не е по-различна ситуацията и в градовете в Мизия и Малка Скития на територията на България (Търново, Нова, Дуросторум, Акре, Бизоне, Дионисополис) и Румъния (Сукидава – 615/616, Аксиополис – 613/614, Халмирис – 613/614, Истрос – 613/614, Улметум – 614/615, Ибида – 612/613 и пр.). Единични са монетите от по-късни емисии на Ираклий, открити в Томи, Калатис (от 628 г.) и Карсиум (от 629 г.). Датировката на намерените в Малка Скития и по Черноморието монети съвпада с унищожителния аваро-славянски поход (или походи) състояли се през есента на 614 г.

От разкопките в града и неговите околности е видно, че няма не само монети, но и находки, които могат да се датират след началото на VII в. Откриват се само останки от опожарени жилища с късноантична керамика, изоставени и зле поддържани още от преди това улици с последните находки от края на VI в. По откритите разрушени сгради и инфраструктура на съоръженията не са забелязани следи от поправки и възстановявания. Напълно е възможно на територията на Одесос да е останало малобройно население, занимаващо се със земеделие и скотовъдство, но следите от живота му засега е трудно да се доловят. Няма основания да се говори за запазен градски живот. По това време очевидно престава да функционира и пристанището на Одесос, защото под ударите на варварите икономиката на района рухва, няма производство на големи количества селскостопанска продукция и други стоки, и парично-стоковите отношения замират за няколко века. Липсва и монетното обръщение, което трябва да съпътства една усилена

търговия през пристанището. В района ще господства натуралното стопанство, и това ще бъде резултат преди всичко от оттеглянето и унищожаването на старото население, носител на стоково-паричните отношения.

Свидетелство за катастрофалното намаляване на старото население в района е фактът, че вече не съществуват старите християнски общини. Десетките християнски храмове са изоставени напълно и по тях няма никакви следи от дори частично възстановяване през VII в.

Косвено доказателство за изоставянето на античните градове и съответно за обезлюдяването на Черноморието (поне на север от Хемус) в началото на VII в. е отсъствието на техните имена в писмените извори за различни събития в Империята през следващите векове.

Показателен за изоставянето на Одесос, като и на останалите градове в Долна Мизия и Малка Скития е и фактът, че имената им се откриват само в традиционните епархийски списъци на Константинополската патриаршия от VII–IX в., а е известно, че сведенията в тях представляват анахронизъм.

Данните, с които разполагаме, не потвърждават наличието на укрепен и предварително оборудван „Кампус Одесополис“ на северния бряг на Варненското езеро. Неговото локализиране и опитът за доказване на съществуването му само въз основа на свъхинтерпретация на изворите са неубедителни. Още по-неубедително е мнението за наличието на огромна византийска „агломерация“, включваща териториите между Одесос и Марцианопол, която била притегателна точка на всички „варварски“ походи от V в. насетне.

Трябва да се приеме, че най-късно в началото на VII в. градовете и селищата в балканските провинции в близост до Дунав и по Черноморието, са изоставени и почти обезлюдени. Настъпил демографски колапс. На опразнените от коренно население територии на голяма част от балканските провинции на Империята се извършили промени, които за столетия напред променили етно-демографският им облик.

Териториите на бившата провинция Малка Скития и името само на един стар град – Одесос, отново ще влязат в полезрението на византийските хронисти, но това ще стане едва през последната четвърт на VII в.

ГЛАВА II. ВАРНА И ПРИЛЕЖАЩИЯТ РАЙОН ПРЕЗ VII–X ВЕК

1. Създаването на българската държава и районът на Одесос

През втората половина на VII в. в североизточната част на Балканския полуостров, на териториите на бившите византийски провинции Малка Скития и Долна Мизия започнали военно-политически и етнически процеси, които променили историческата съдба на много народи, както и политическата карта на Европа. Обърнато е внимание на факта, че археологическите проучвания не доказват твърденията на редица изследователи за наличието на компактни славянски маси на територията на Малка скития. Не се потвърждава и мнението, че византийската власт, била възстановена на север от Хемус в средата на VII в.

Въз основа на писмените извори (Теофан Изповедник, Патриарх Никифор и Анастасий Библиотекар) от IX в. е проследено придвижването и усядането на аспаруховите българи до Огъла.

Проследени са мненията за мястото на Огъла. В крайна сметка отново се стига до компромисната теза на Ст. Ваклинов – българите първоначално заели северния бряг на Дунава, при неговото устие. Още в първите години започнали да се укрепяват срещу хазарите като издигнали северните валове, включително и този при Галац. Едновременно с

това, първоначално чрез набези те постепенно направили опит за усвояване и на безлюдния южен бряг на реката. Тогава бил издигнат Малкия добруджански вал и започнало изграждането на Никулицелския лагер.

Разгледани са и отношенията между българи и славяни, създали основата на българската народност, с анализ на спорния „съюзен” или „федеративен” характер на новосформираната държава.

Проследени са събитията довели до образуването на българската държава на Долния Дунав. Отхвърлена е идеята, че българите обсаждали и превземане на византийските градове и крепости в Малка Скития, в които имало гарнизони. Накратко са проследени етапите при създаването на българската държава: 1) българите преминали Дунав; 2) преследвали и избивали византийските отряди; 3) достигнали до Варна, близо до Одесос; 4) уредили отношенията си със славяните; 5) „усилили/разширили” се; 6) възобновили военните действия срещу империята в Тракия; 7) военните действия принудили Константин IV да сключи мир през лятото на 681 г.

През 70-те години на VII в. прабългарите на хан Аспарух се настанили на северния бряг близо до устието на Дунава и явно за кратко време укрепили заетите територии с няколко землени вала срещу хазарите на север и Византия на юг. През лятото на 680 г. император Константин IV организира мащабен поход срещу българите, който завършил с пълен разгром за византийската армия. Българите нахлули на юг от Дунав и овладели степните пространства на Малка Скития и източните части на Долна Мизия. В края на преследването стигнали до първата преграда на юг от Дунав – така наречената Варна близо до Одесос. Следи от пребиваването на българите в Малка Скития и Долна Мизия се откриват в края на VII и първите десетилетия на VIII в. Основната причина за това е фактът, че след разпадането на Старата Велика България българите останали с екстензивно номадско стопанство, нуждаещо се от големи пространства за подвижното скотовъдство.

2. „Така наречената Варна близо до Одесос”

Близо две столетия от края на VI в. името на Одесос се споменава само в земеописания или при отбелязването на исторически събития и природни катаклизми от преди написването на хрониките от IX в. Името на града се открива в епархийските списъци на Константинополската патриаршия. В списъци № 6 и 8 е отбелязано, че в епархия Мизия архиепископът на Одесос, който се нарича и Варна (*Várva*). Всички споменати в списъците митрополитски, архиепископски и епископски центрове са претърпели катастрофални разрушения при аварско-славянските нашествия в края на VI и началото на VII в и сведенията от списъците са анахронизъм, в тях по традиция са упоменати вече номинални епископии, попадали някога в диоцеза на Константинополската патриаршия.

Представени са данните от хрониките на Теофан Изповедник и Патриарх Никифор и Анастасий Библиотекар от IX в. В тях са описани събитията, свързани с войната на император Константин IV с българите на хан Аспарух през 680/681 г. По-късно техните разкази са преповтаряни от Георги Монах, Льв Граматик, Йоан Зонара, Йоан Скилица и Георги Кедрин. В хрониките Одесос е споменат и от тримата автори, но винаги свързан с отбелязаната там с областта Варна. Името на Одесос се явява топоним, за уточняване на мястото на Варна.

Хронисти от IX в. не определят какво е Варна и какво точно е станало там. Теофан казва, че българите дошли при, но се приема, че е изпуснал „разположили се/установили се”, Патриарх Никифор споменава, че българите се разположили там/ установили се тук. Създаденият от българите стан във Варна се появява едва в съчиненията на по-късните Скилица-Кедрин.

2. Произходът на името, същността и мястото на Варна

Името Варна, но без Одесос, се споменава четири пъти в хрониките от IX–XI в.: 1) от Патриарх Никифор в разказа за убийството на „Кампаган“ през 765 г.; 2) в описания от Теофан морски поход на Константин V Копроним през 774 г.; 3) в описания от Константин VII Багренородни път на русите до Константинопол и 4) Скилица-Кедрин посочват Варна за мястото, където е разбит един руски отряд през 1043 г. „Варна“ може да бъде местност, река и чак тогава селище

Проследени са мненията на братя Шкорпил и редица български историци тълкуват името като ойконим – В. Златарски, П. Петров.

Разгледани са и по-приемливите тези, че споменаваната от хронистите варна първоначално е име на река. К. Иречек пръв изказва предположението, че когато споменават Варна, хронистите от IX в. нямат предвид град или населено място, а някаква местност в околностите на все още известния им Одесос. Това мнение е подкрепено и от В. Томашек. Ив. Дуйчев, които са уверени в славянския произход на думата „Варна“ от „вран-черен“ и от там името на реката било „Врана река/Черна река“.

Отбелязано е мнението на В. Бешевлиев, който обосновава твърдението, че „варна“ е топонимия произлязъл от славянската дума за „черен“ с характерната за славянските езици метатеза на „р“. Според него, в споменатата в изворите Варна е запазена ранната форма на думата, защото в славянските езици метатезирането на „р“ завършило около 800-ната година. Името Варна да е дошло до нас чрез посредничеството на прабългарския език, възприето пряко от славяните.

Всички представени тези за славянския произход на името Варна по принцип звучат много логично, но досега е много трудно да се докаже славянското присъствие в района на Варненските езера.

Възприета е тезата на Д. Димитров, че р. Провадийска е носила славянското име „Варна“, но в горното ѝ течение, което преминава и през Плисковското поле. По-късно това название се е пренесло и върху долното течение на реката и двете езера, които се явяват нейно продължение.

Представени са и мненията за индо-иранския произход на думата Варна. К. Влахов напълно отрича славянския произход на името Варна. Според него името Варна е тракийско, образувано от корена Вар– и суфикса –на и по примери от индо-европейските езици означава „крепост-замък“ с „Var“ се обозначават укрепени места, но и „речно корито“ и „течение на река“. Според П. Георгиев „Варна“ първоначално се наричали блатата и езерата от Девненската низина на изток до Одесос, „под въздействие на езиковата практика на установилите се тук през IV–V в. федератски анклавни от остготи, вестготи и хуни“. Варна имала значението на „строеж“, „укрепление“ и „убежище“. С него била „означена изглежда цялата агломерация (?) по бреговете на Варненското езеро. Наличието на подобно постоянно съоръжение, наречено „Одисополис“, в околностите на Одесос е твърде съмнително.

Възприета е идеята, че името „Варна“ първоначално действително носи река Провадийска с езерата, независимо от това дали произходът на думата е ираноезичен или славянски, дали е дума, означаваща „река“, или е името на река Черна. „Варна“ може да се тълкува като име на река от сведенията на Теофан Изповедник и Анастасий Библиотекар за похода на император Константин V Копроним, който през 774 г. с корабите стигнал потеглил, за да влезе в река Дунав, но дошъл/стигнал Варна, т.е. не град или селище Варна, а определена точка по маршрута – достигнал до устието на река Варна.

Най-сигурното сведение за наличието на река Варна е описанието на пътя на руските търговци до Константинопол от император Константин VII Багренородни (905–959) Те от Дунав те стигат до Конопа, от Конопа до Констанция; край река Варна и от Варна до река Дичина.

Река Варна споменават и Скилица-Кедрин, когато описват похода на „скитите“ (варяги) към Константинопол през 1043 г. На връщане те били пресрещнати и разбити от пълководеца Катакалон Кекавмен по крайбрежието на така наречената Варна. Отхвърлено е мнението на П. Георгиев, че сражението е станало „на самия път (но според него той преминава по „Аспаруховия вал“), под стените на Одесос“.

Река Варна запазва името си и през периода на Второто българско царство и османското владичество. Името на реката е споменато в един анонимен италиански портулан от XIV в., запазен в препис от XVI в. Там се казва: Варна е една река, която се влива в морето на изток. За пръв път е отбелязана на мореплавателната карта на генуезец Петрус Висконте от 1318 г. Отхвърлена е тезата на П. Георгиев, че оттокът на езерото и изобщо река Варна е била плавателна още от дълбока древност, като плитката вода се е преодолявала от „солидно бентово съоръжение, с което се регулира оттокът на езерните води към морето, както и на морската вода по посока на езерото при прилив“.

Селището Варна

Разгледани са възможностите Варна да бъде селище в района на Одесос според текстовете от хрониките, където се описват размириците в българската държава и походите на император Константин V Копроним през втората половина на VIII в., свързани с убийството на Кампаган във Варна. Според В. Златарски и Ив. Дуйчев, става дума за владетел с името Паган, мнение подкрепено от М. Москов, както и от П. Георгиев. Според него владетелят Кампаган/Паган е управлявал България по-дълго – от 763/4 до 770/1 г. Името Паган имало латински корен със значение „селски, селянин“, но и „езичник, варварин, незнатен“, свързан основно със средата, общността, от която е произлязъл „владетеля“. На Паган била дадена привилегията да носи обувките кампагии (от лат. *campagii*), което било видим израз на патрицианско звание. Представена е и позицията на В. Бешевлиев и В. Гюзелев – „кампаган“ е неправилно преписана от византийските автори българска титла „кавхан“

Приема се мнението на Д. Димитров и Р. Рашев, че първоначално с топонима Варна е обозначавана река Провадийска с езерата. По-късно той е възприет за цялата територия западно от Одесос.

Отхвърлена е тезата на П. Георгиев, че според текста на Анастасий Библиотекар *circa fines Odyssei* – при границите на Одесос Варна се намирала в околностите на Марцианопол. Не се приема и идеята, че малката крепост върху амфитеатъра на Марцианопол е носила името Салици и е ползвана от българите за „претори“. Неприемлива е идеята, че хронистите приемат за „така наречената Варна“ целия район, включващ: Девненската долина, на изток и до изкуствената преграда откъм морето (Аспаруховият вал, но датиран в VI в.), както и „оцелелите“ солидни крепости на Марцианопол, Одесос и при с. Страшимирово („Теодориада“ „историческа Варна“). В неговите граници остават и „Кампуса на византийските войски“, както и „главната квартира на византийските стратегии“ близо до Одесос. Археологическите данни не потвърждават подобно твърдение.

3. Археологическите данни за Варна

Отчетено е, че няма никакви писмени и археологически данни за масирано славянско присъствие в района през VII в. по това време. Не се доказва идеята за

създаването на гъста мрежа от славянски селища по цялата територия северно от Хемус и предимно за интересуващите ни Малка Скития и Долна Мизия.

Славянски паметници са открити само в близост до брега на Дунав, понякога върху руините на изоставените в началото на VII в. крепости като Новиодунум, Диногечия, Капидава, Аксиополис и Берое. Славянско присъствие (с отделни находки от керамични съдове и понякога останки от жилища-землянки) се доказва и в някои градове по черноморския бряг на Малка Скития – Томи, Истрия и Калатис, но не и на юг от тях. Славяните не населявали степните райони във вътрешността на бившата провинция Малка Скития.

Славянски селища и еднообредни езически некрополи с трупоизгаряне са открити в някои долини на Източна Стара планина и предимно по поречието на Камчия, датирани в първата половина на VIII – до средата на IX в. Славянският етнически елемент в района нараснал едва след като славянските племена били разместени от българите на изток и запад.

В Девненската долина, в нейната югоизточна част и на южния бряг на езерото са открити три ранносредновековни селища и три некропола, ако прибавим и малката крепост от IX в., паметниците от периода VIII–X в. стават седем (в т. нар. „Западния район“). Погребенията в некрополите вероятно са започнали през първата половина на VIII в. и са продължили вероятно до средата на X в. Данните, с които засега разполагаме, не потвърждават наличието на „обширен обалик с крепост-убежище в средата“.

Още по проблемен е „централния район“. Там е локализирана късноантична крепост (поредното място на Теодориада), определена за „цитаделата на историческа Варна“, в чертите на която засега не са открити ранносредновековни паметници. Данните не подкрепят наличието и на „селищна агломерация“. Идеята, че отделните групи от „Побитите камъни“ от двете страни на Белославското езеро имат връзка с девташларите около Плиска трудно може да се приеме.

Съвсем различно е положението в „източния район“ западно от съвременна Варна. На северния бряг на Варненското езеро са документирани двадесет и три ранносредновековни паметника (16 селища и 7 некропола), манастир от IX – X в. и крайбрежен вал. В района на античния Одесос е най-голямото струпване на ранносредновековно население. Дали обаче всички селища са били обединени под едно общо име – Варна, все още е много трудно доказуемо. Приема се, че най-логично е мнение за Варна на Д. Димитров и Р. Рашев: първоначално река Варна, протичаща западно и южно от Одесос, която дава името на района на северния бряг на Варненското езеро. Това име се прехвърля по-късно на крепостта, изградена в югоизточната част на изоставения от столетия Одесос. В известна степен тази последователност се приема и от П. Георгиев – селището с водещо значение се е намирало близо до морето – край, а може би в античния Одесос.

Археологическите данни имат сравнително точно покритие с традиционното четене на сведенията от хронистите, живели през IX–XI в. Те показват, че Одесос и прилежащите територии на запад са включени трайно в пределите на Първото българско царство още с основаването му. За византийските хронисти името Одесос е само едно пояснение за локализирането на известен за тях хидроним – Варна (както им е известна и реката Дичина). Така наречената Варна не е много отдалечена от Одесос, защото всички свързват новото име с него, а не с Марцианопол. Там се формира друго средище на прабългарите, при което се получава сходна археологическа среда, но то получава друго име – средновековната Диавена-Девня.

Тъй като в на територията на селищата западно от стария Одесос засега не са открити археологически находки от XI в., с основание може да се предполага, че те са изоставени към края на X в. Причината за това се крие в походите на Византия през 971 и особено през 1000 година, когато става т. нар. повторно покоряване на Североизточна България. За отбрана срещу варварски нашествия в най-високата част на античния град и в близост до древното пристанище към средата на XI в. е изградена крепост. Пристанището на града започва отново да функционира през 70-те години на XI в. По това време в града вече има и стратег – арменецът Ашот. Формира се византийският град (крепост) Варна, просъществувал до 1201 г., когато на 24 март (велика събота) е унищожен, след превземането му от цар Калоян (1197–1207).

ГЛАВА III. УКРЕПИТЕЛНАТА СИСТЕМА НА „ТАКА НАРЕЧЕНАТА ВАРНА”

Проследени са дискусиите за произхода на ранносредновековната укрепителна система на Първото българско царство. Едни автори напълно отричат връзката ѝ със завареното антично наследство и приемат, че през IX–X в. се налагат източни, средноазиатски традиции. Други напълно отричат източното влияние и приемат, че българската ранносредновековна култура наследява и доразвива античното строително изкуство и между тях съществува ясно изразен континуитет.

Авторите приемат, че старите византийски градове по Черноморието, особено северно от Стара планина нямат участие в процеса на формиране на българските градове. Приема се тезата, че старите градски центрове на север от Хемус се превръщат на първо време в обикновени села, използващи заварените крепостни стени като рамка, но не и отбранително съоръжение. Старобългарският град се развива без пряка връзка със заварената местна традиция. С настаняването си на Долния Дунав българите изграждат големи землени лагери. Към средата на VIII в. те преминали към уседнало стопанство и започнало създаването на мрежа от селища, особено по добруджанските суходолия. Успоредно с това се наложило изграждането на военно-административни центрове, които по същество представлявали землени укрепления, с площ от няколко десетки декара. След това към края на IX–X в. се изграждат каменни крепости, понякога върху неукрепени селища от VIII в., или върху разрушените късноантични крепости, но без да се съобразяват с техните укрепителни линии. Изводът е, че възникването на градски центрове не е продължение на античната традиция, а резултат от собственото социално икономическо и политическо развитие на българското общество.

Що се отнася до брега на Черно море трябва да се има предвид факта, че раннобългарски селища действително се откриват на териториите на изоставените късноантични крепости или в техните близки околности. Подобни обаче са открити само северно от Одесос или на територията на малка Скития, където се настанява компактно прабългарско население.

Отхвърлена е тезата, че за разлика от вътрешността на Добруджа, по крайбрежието не се строят землени укрепления за отбрана, защото многобройното прабългарско население е използвало заварените късноантични крепости за „градове-убежища”. Валове по брега на Черно море били линейни съоръжения, които препятствали стоварването на десанти и забавяли нахлуването на противника, но не осигурявали кръгова отбрана. За подобна отбрана са използвани заварените в добро състояние късноантични крепости като Одесос, Марцианопол, Томи, Истрия, в м. Яйлата при с. Камен бряг, Одръци и др. В приморската зона укрепените градски центрове били наследени от античното или ранновизантийско време, а във вътрешността преобладават новопостроени землени, а по-късно каменни укрепления. От подобна теза се създава невярното впечатление, че по

брега на морето съществува прабългарска група, която ползва изоставените късноантични крепости за „градове-убежища”. Видно че малките старобългарски селища са разположени на удобни за обитаване места, край водоизточници, малки реки, вливащи се в Черно море, удобни защитени заливи и равни полета, където са и сравнително гъсто разположените късноантични крепости по брега.

Отхвърлена е невярната теза, че още от античността преградните валове с фланговете си опирали до „мощни заварени градове или новопостроени крепости”.

Отхвърля се необходимостта от „крепости-убежища” по брега на морето и поради факта, че всички морски походи през VIII и IX в. са насочени или към нейните пристанища южно от Стара планина или към река Дунав. Именно там била основната византийска морска заплаха. Това е причината за създаването на ранносредновековни землени и каменни укрепления, на стратегически важни места по брега на Дунав. Византия вече няма свои пристанища и крепости на север от Стара планина. През VIII в. всички удобни места между нос Емине и Дионисопол са преградени с валове. Останалите на брегове на север са естествено укрепени с високи скалисти брегове, а старите удобни антични пристанища (примерно Томи и Истрия) още от V в. са затлачени с пясъци в резултата на започналата тогава Нимфейска трансгресия на морето. Българите няма защо да оборудват градове-убежища, както и землени укрепления по брега на Черно море, защото е нямало кой да ги напада.

Отхвърлени са новите тези на П. Георгиев за мястото, предназначението и датировката на пясъчния вал затварящ долината на Варненското езеро. Повечето от тях са резултата от непознаването на промените на бреговата линия и точното място на античната, средновековната и османската крепост на Одесос-Варна. Отхвърлени са несъстоятелни тези, според които валът при Варна се превръща в комплексно, многофункционално съоръжение, което не бива да е свързано с Аспаруховите българи (късноантична дейтахизма, строена за предпазване от приливни вълни; връзката на вала с касноантичната крепост на Одесос; за роля на крепостта на Одесос като флангов опорен пункт на вала; ролята на вала като пътен насип; че е дига, обърната с бастиони срещу залива и др.).

Разгледана е и ситуацията с останалите крайбрежни валове при Кранево, устието на Камчия, Шкорпиловци и между Бяла и Обзор. Те образуват единна отбранителна система. Разположени са на ниските тераси при устието на реки, вливащи се в Черно море, на единствено достъпните за десанти места. Разгледана е тяхната конструкция: изградени са с единствения достъпен материал – пясък, песъчлива глина, камъни, тухли и хоросан от разрушени близки антични градежи. Всички валове имат еднакви начини за укрепване на основата – глинепясък с части от тухли, каменни стени на суха зидария или стени от чимове.

След анализа на археологическата ситуация и писмените извори се приемем утвърденото мнение на братя Шкорпил, Р. Рашев и Д. Димитров за времето на изграждане на черноморски валове. Те са част от черноморската отбранителна система на Първото българско царство и в конкретния случай на „т. нар. Варна”. Строени са като противодесантни валове. Варненският вал, както и останалите крайбрежни валове не са антични и не са част от „*via Pontica*”. По времето на изграждането им са извлечени камъни и различни строителни материали за укрепване на пясъчните насипи от изоставените и разрушени късноантични крепости, които не са служили за „крепости-убежища. Валовите по Черно море са единствените отбранителни линии на Първото българско царство по брега на Черно море, северно от Стара планина.

Варненската митрополия през XIII–XIV век (резюме)

В: 10 книги за Варна. Варна, 2008, с. 126–144.

Проследено е развитието на епархията на Одесос, като център на автокефална архиепископия в списъците на Константинополската патриаршия до началото на VII в. Унищожена е заедно с многобройните християнски храмове района в началото на VII в. и в списъците до X в. се споменава като номинална епископия по традиция.

След приемането на християнството от княз Борис Михаил районът вероятно попада в епархията на Велики Преслав. По това време няма данни в района да резидира епископ. Вероятно неговите функции се изпълняват от игумена на манастира в местността Караач теке до Варна, разположен в близост до многобройните селища по бреговете на Варненското езеро и околностите.

Нямаме данни за развитието на епархията след възстановяването на византийската власт в района. Вероятно до края на XIII в. Варна е в епархията на Дръстърската (епископия) митрополия. Според документ на Синода на Константинополската патриаршия през 1321 г. областта на Варна е патриаршеска екзархия. Предполагано е, че е учредена след 1274 г. при татаро-византийския съюз, скрепен с брака на Ногай и дъщерята на император Михаил VIII Палеолог Ефросина Палеологина и учредяването и Вичинската митрополия.

Отхвърлено е предположението за “възобновяването” на Варненската митрополия по време на създаването на Карвунското архонтство през 1322/3 г. Двете събития не са свързани. Сигурно е, че до 1337 г. в документи се споменава майката на цар Иван Александър, която е Карвунска деспотица, а Карвунското архонтство най-вероятно се обособява в началото на 40-те години на XIV в.

Митрополията е учредена към Константинополската патриаршия наскоро преди 1325 г., от когато е известен варненски митрополит Методий. През 1327 г. вече има нов варненски митрополит – Маркел, а от титулатурата му отпада Карвуна. От решение на синода на Константинополската патриаршия от май 1347 г. е известен нов варненски митрополит с името Методий. От 1347 до 1369 г. няма данни митрополит на Варна да е присъствал на заседанията на Синода в Цариград. Този факт предизвиква твърдението, че Варна е “отново в границите на Търновското царство и Константинопол изтегля митрополита си”, а епархията е прехвърлена към Овечката митрополия. Подобно мнение се опровергава от венециански документ от 19 юли 1343 г. според който Варна и Месемврия са във владение на цар Иван Александър.

Приема се, че Варненската митрополия е създадена в началото на второто десетилетие на XIV в. и до края на XIV в. не е била закривана. От 1347 до 1369 г. предстоятел е митрополит Методий. След смъртта му, митрополията за кратко бил предаден към Несебърския митрополит до 1370 г. Подобно на всички черноморски епархии, това се случило отново през периода 1400–1401 г., когато е дадена за управление на митрополита на Хераклея Понтийска.

За ролята, мястото и датировката на Аспаруховия вал край Варна (Резюме)

В: ИНМВ, том за 2008 (приета за печат).

Повод за публикацията са някои нови мнения отстоявани от П. Георгиев за мястото, предназначението и датировката на пясъчния вал, затварящ долината на Варненското езеро, известен като „Аспаруховият вал”. В по-голямата си част те напълно отричат вече утвърдени тези.

Направен е анализ на резултатите от досегашните проучвания и са разгледани всички нови идеи за времето на изграждането на вала, неговите основни функции, както и за връзката му с Одесос-Варна. Представени са и данните от прочванията на старата брегова ивица и промяната на брега и нивото на морето от VII в. до днес. Тяхното непознаването, както и на мястото на античната, средновековната и османската крепост на Одесос-Варна и разположението на вала спрямо тях, както и на оттокът на езерото водят до неточни изводи и грешни разсъждения.

Отхвърлени са като несъстоятелни идеите, че валът е граден като византийска дейтахизма в средата на VI в., че е използван като преграда срещу нахлуването на вълни-цунами в долината на Варненските езера, че валът е използван за път, част от Виа понтика, че е ползван като бент с шлюз за повдигане на нивото на езерото и преминаването в него на кораби, че е ползван като стена защитаваща корабите в езерото от пиратски и варварски нападения по море. Несъстоятелна е и идеята, че валът и крепостните стени на Одесос и по-късно Варна са свързани в единна отбранителна линия. В която крепостта е защитавала брега на морето от изток.

Направен е изводът, че трябва да се приеме утвърденото мнение на братята Шкорпил, Р. Рашев и Д. Димитров¹ за времето на изграждане и функциите на Аспаруховия вал. Той несъмнено е част от т. нар. черноморска отбранителна система на Първото българско царство, издигнат вероятно в края на VII в. Строен е като противодесантен вал по подобие на другите валове по Северното Черноморие, точно с целта, която посочва и П. Георгиев – „осигурявал е преимущество на защитниците срещу десантирани в залива войски и недопускане на противника в дълбочина” на удобната за населяване долина на езерата.

За датировката на ранносредновековните прорезни крайници или висулки (Резюме)

В: Сб. Иванка Акрабова-Жандова. In memoiam. София, 2009, с. 103–121.

Представени са повечето от известните крайници с прорези в основата, открити ареала на старобългарската култура. Това е една малка група от ремъчни накити, за които трудно се откриват примери извън териториите на Първото българско царство.

Оловни са открити в селището под Голямата базилика в Плиска (обр. 1: 3–5), ранносредновековното селище при с. Жилино, Новопазарско и един (обр. 4: 8), както и 24 от Варненския археологически музей (обр. 2, 3). Имат разнообразна, но опростена двустранна релефна украса, но понякога се откриват кръстове и изображение на светец в цял ръст (обр. 3: 1). Това означава, че са в употреба и през втората половина на IX–X в. Към това време насочва и калъпа с гнездо за подобен крайник от Плиска.

Висулките с растителна украса се отличават със сравнително сложни съчетания от декоративни елементи, изпълнени в сходна орнаментална схема – “привързани” палмети и издължени тънки волути, понякога със завити навътре в кръг странични листа. Украсата силно напомня за стила “Михелдорф-Скалистое о VII–VIII в., но по същество се различава значително от нея. Явно личи отдалечаването от епохата на разпространение на стила. Отделни елементи от този стил могат а се открият и върху крайници от X в.

Другата група прорезни висулки, украсени с орелоглави грифони е представена от 4 крайника, както и един новооткрит еднакъв с този от НИМ. По стилови белези, но не и по датировка, те се доближават до групата “Врап-Велино”.

Към по-късна датировка на прорезните крайници насочва и намирането им в християнски некрополи, калъпът от Плиска с гнезда за крайници и кръстове, както и крайника, намерен в манастира в Преслав. Местното производство е доказано с представените дефектни паметници.

Всички посочени примери и стилови различия насочват към една по-широка датировка на разглежданите прорезни висулки (крайници), които в никакъв случай не могат да се отнесат само към “езическата” култура. Те са характерен местен вариант на средновековната метало пластика и се разпространяват към края на VIII в. до първите десетилетия на X в. По това време, но още от края на IX в. се сменя посоката на културно влияние. Отдавна отмерлите стилове на Аварския хаганат са изоставени, но много декоративните елементи продължават да се използват. Те успешно се съчетават с новите орнаментални стилове идваща заедно с огромното културно влияние на Византия.

Съкровище от сребърни накити от крепостта Кастрици (резюме)

В: Сб. Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 487–501, (с В. Павлова)

В статията е представено съкровище от сребърни дамски накити – пръстени, обеци, висулки, малки и големи копчета за дреха. Намерени са при проучването на крепостта Кастрици, резиденция Евксиноград през 2007 г. Билии са укрита в малко гърне, заровени непосредствено до западната крепостна стена. В същото помещение, до тях е открито и съкровище от сребърни акчета на султан Баязид I.

Направен е анализ и съвнение на накитите от съкровището, с паралели от други находки от балканите. Датирано е в XIV в. Направен е и кратък преглед на находките от проучването на крепостта и прието, че съкровището е заровено вероятно в самото начало на XV в. от когато са датирани последните монетни находки в крепостта – сребърни акчета на емир Сюлейман от 1404 г.

Едно малко известно черноморско пристанище Росико/Росито (Резюме)

В: История, 1-2, 2009, с. 101–117.

В статията са представени данните за пристанище на Българското Черноморие известно с различни варианти на името – Россо, Росико, Росито. Отбелязано е на средновековните портулани и карти от началото на XIV в. наметне. Тук въз основа на примери от многобройни морски карти от XIV – XVII в., данните от средновековните портулани и археологическите проучвания във Варна, а и въз основа на проследяването на промяната на брега на Варненския залив и езерото е направена локализацията на пристанището. Освен това името на пристанището е свързано с близостта му до оттокът на Варненското езеро и заблатените територии върху пясъчната коса. Наричало се е Росито или Росико. Мястото му много добре се определя от трите подводни вълнолома, изградени още през античността. Първият е пред нос Галата, вторият на запад е перпендикулярен на малък носа (отбелязван в картите) преди Карантината, а най-западно е

подводния вълнолом в близост до мостика на Карантината. Неслучайно този малък, но характерен нос в близост до м. „Карантината” винаги предхожда надписа за пристана Росико в картите. Той се е намирал в югозападния ъгъл на залива, при наличието на сравнително дълбоки води, песъчливо дъно и незаблатен бряг. От запад, в подножието на Галатското възвишение, местността е била затворена от крайбрежния вал.

**Бележки за промяната на бреговете на Варненския залив и езерата,
изследванията на братята Шкорпил и някои нови проучвания в района
(резюме)**

В: Сборник в чест на 150 г. от рождението на К. Шкорпил. Шумен, 2009 (приета за печат)

Представени са данните за съвременното състояние и развитието на бреговата ивица на Варненския залив и Варненското езеро. Приведени са и примери с описанията на бреговете, направени от братя Шкорпил в началото на 20 век. Данните са обвързани с историческата обстановка и мястото на различни паметници от периода VI – XIV в.

Несъобразяването с природния фактор и неговото непознаване води в редица случаи до изопачаване на историческата действителност и до крайно грешни оценки и коментари. Тяхното изясняване е възможно да стане чрез съчетаването на непредубеденото отчитане и внимателния анализ на информацията от писмените извори, реалната археологическа ситуация и – не на последно място – със запознаването на изследователите с природните условия на района и техните промени през вековете.

Напълно се отхвърля изказаната напоследък идея, че Аспаруховият вал и крепостта на античния Одесос са свързани. Това мнение вероятно е съставено без познаване на старите брегове северно и източно от съвременна Варна. От тук се налагало изводът, че по време на Първата българска държава късноантичната крепостна на Варна е продължавала да се използва.

Непознаването на развитието на брега на Варненския залив и езерата довежда и до неприемливото твърдение, че „наличието на система от бастиони (известно само едно подобие на бастион – дъга от един ред камъни) пред фронта на варненската преграда показва, че тя е имала характер на солидно фортификационно съоръжение, насочено най-вече срещу нападения откъм море: пиратски и военни” Тази „преграда с кули към морето била насочена срещу зачестилите нашествия на хуни, славяни и българи” и едновременно е осигурявала защита на корабите, но разположени във Варненското езеро поради силните зимни бури.

Трябва да се има предвид, че към началото на VII в. нивото на морето е било с близо метър по-високо. Тогава настъпва поредната черноморска трансгресия, която продължила около три века. Това означава, че при строителството на вала в края на VII или началото на VIII в, морето е било с метър по-високо, а натрупаната до тогава пясъчна коса значително по-тясна. Валът е изграден в близост до бреговата ивица на това с метър по-висока ниво. След понижаването на морското равнище към X в. той естествено се е отдалечил от брега.

Валът не би могъл да представлява и дига за повдигане на нивото на езерото, в което според П. Георгиев било разположено антично и средновековно пристанище, не само защото то не е съществувало. През оттокът на езерото не е възможно преминаването на „по-дълбоко газещи кораби” чрез хипотетичен шлюз. Поради непознаване на хидроложката обстановка в Черно море и Варненското езеро не се обръща внимание на

факта, че подобно съоръжение трудно би могло да се пълни с вода. Равнището на езерото е ниско – само 1,4 м над морското, а височината на приливната вълна по бреговете на Черно море е средно 9, с максимум до 15 сантиметра. Факт, чрез който по никакъв начин не може да се обясни пълненето на този „шлюз“.

Бележки за историята на Одесос и Варна през VII–VIII век (Резюме)

В: ИНМВ, том за 2009 (приета за печат).

Представени и критично разгледани са някои интересни въпроси и нови хипотези. Първо – в близост до града се изградил и утвърдил военният център на империята, наречен „Кампусът на Одесос“, прераснал в огромна по площ „агломерация“, с граници далеч на запад до Марцианопол. Към тази агломерация се устремили прабългарите, където те създали своя първи столичен център, чието местоположение се мести в близост до съвременна Варна, с. Страшимирово или в долината около Марцианопол. Второ, античната крепост на Одесос и близкия пясъчен вал са свързани още от средата на VI в. Славяните (основно севери ?) и прабългарите се възползвали от запазените стени на Одесос, а Марцианопол и други черноморски крепости и ги превръщат в крепости-убежище. Направен е сериозен опит да се внуши на читателите и изследователите, че западно от Одесос, а не в него или в непосредствена близост до стените му, има някакъв трайно оборудван огромен военен център (кампус), в който се разполагат големи войскови съединения. Това трябва да бъде по-късно така наречената Варна, до която стигат прабългарите на хан Аспарух и която всъщност се превръща е тяхната основна цел при преследването на византийските войски след битката при Онгъла.

Анализът на археологическите, изворовите, а и природните данни сочат, че раннобългарските паметници около Одесос, съпоставени с ранносредновековни селища и некрополи на запад, определят съотношението приблизително 4:1. Западно от Одесос всъщност е най-голямото струпване на ранносредновековно население. То обаче, подобно на това в Девненската низина, е оставило трайни следи едва от началото на VIII в. Дали обаче всички селища са били обединени под едно общо име – Варна, все още е много трудно доказуемо и всички подобни мнения остават засега само догадки. Вероятно трябва да приемем изказаното преди десетилетия най-логично според мен мнение за Варна на Д. Димитров и Р. Рашев, за което сдтана дума по-горе. Името Варна се прехвърля по-късно на крепостта, изградена в югоизточната част на изоставения от столетия Одесос. В известна степен това се приема и от П. Георгиев. Ако приемем сведенията на хронистите за преместването на северите на изток в края на VII в., лесно ще обясним липсата на славянски паметници от преди това време по цялата долина на езерата и появата на смесени езически некрополи към началото на VIII в. Не е сигурно, че Варна през VIII в. „е военно-политическия център на българите“ (но пък населен със севери).

Археологическите данни имат сравнително точно покритие с традиционното четене на сведенията от хронистите, живели през IX–XI в. Те показват, че Одесос и прилежащите територии на запад са включени трайно в пределите на Първото българско царство още с основаването му. За византийските хронисти името Одесос е само едно пояснение за локализирането на известен за тях хидроним – Варна (както им е известна и реката Дичина). Така наречената Варна не е много отдалечена от Одесос, защото всички свързват новото име с него, а не с Марцианопол. Там се формира друго средище на прабългарите, при което се получава сходна археологическа среда, но то получава друго име –

средновековната Диавена-Девня. Трудно може да се приеме предложеното име „Deoniana”, защото както вече споменах, Прокопий Кесарийски споменава крепостта отделно от Марцианопол и изобщо не свързва имената на двата града.

Одесос и района в края на VI и началото на VII век (Резюме)

В: AMV, (сборник в чест на 60 годишнината на Ал. Минчев, приета за печат)

В статията са разгледани стари и нови мнения за развитието на Одесос и района през късната античност до идването на прабългарите на Аспарух. Направен е анализ на археологическата ситуация, сравнена с наличните извориви данни. Проследени са историческите събития, свързани с района на града. Ясно е, че монетните находки недвусмислено показват, че всички антични градове северно от Хемус, както и тези в епархията на Одесос, на тогавашните митрополии на Марцианопол в Долна Мизия и Томи в Малка Скития в края на VI–VII в. са претърпели катастрофални опустошения. При разкопките никъде не са намерени антични паметници от времето след първите десетилетия на VII в. Последните антични монети намерени в тях са сечени по времето на императорите Маврикий Тиберий (582–602), Фока, и най-късно при Ираклий, но отново през първите години от неговото управление (613–614/15). Предполага се, че оцелялото коренното население било принудено да напусне несигурния за живот район и да се пресели отвъд Стара планина. Далечен отглас на тези трагични събития вероятно е запазен в Българския апокрифен летопис от XI в. Там се споменава, че българите населили опразнената от римляни и елини земя Карвунска. Християнските общности също се разпаднали. Те вероятно започнали да изпитват трудности още от средата на VI в. Затрудненията и намаляването на църковните доходи са видни от 65-тата новела на император Юстиниан I, изпратена по молба на одесоския епископ Мартин. Поради варварските нашествия църковната община не могла да изпълнява редовно някои от своите задължения, трудно изхранвала градската беднота, а намелели и средствата за откупуването на пленници. Районът на Одесос отново ще влезе в ползрението на византийските хронисти, но едва в последната четвърт на VII в. Тогава, неизвестен автор ще опише в т. нар. „Велик хронограф” настаняването на прабългарите на хан Аспарух при „така наречената Варна, близо до Одесос”. Сведението, което ще използват в своите хроники по-късните хронисти от IX в.

За средновековния пристан Росо/Росито/Росико (Резюме)

Сб. Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий” и българската археология, 1. В. Търново, 2010, с. 505–525.

В статия е направен опит за локализирането на малко известното пристанище на Българското Черноморие известно с различни варианти на името – Россо, Росико, Росито. Отбелязано е на средновековните портулани и карти от началото на XIV в. насетне. Изследователите, които го споменават в публикациите за някои западноевропейски лоции, го поставят на южния бряг на Варненския залив в местността Карантината, източно от съвременния квартал Аспарухово, под стръмния северен бряг на Галатското възвишение. Най-често името на пристана Росито само се споменава без да се тълкува и не се

обосновава неговата локализация. Опит за това направи П. Георгиев. Той възприе ново име на пристанът, нарече го Росиро/Русиро и коренно промени мястото му – на северния бряг на Варненското езеро. Езерното пристанище от изток е защитавано от пясъчен вал – „дейтахизма” (днес „Аспарухов вал”), но строен през средата на VI в., като противоцунамно съоръжение и едновременна защита от морски нападения. Пристанището се включва в контекста на голямата хипнотичната „агломерация” или византийски „военен лагер–кампус”, носещи името „Одесополис”, към която са се устремили българите на Аспарух, наричана Варна и превърнала се в първа столица на България.

Относно произхода на името той приема няколко възможности – „дериват на етнонима Ρῶς” и от там „пристанището на русите”, че името е гръцко и отразява характера на водния басейн – хидроним, произлязъл от ροῦς, ροῦς – поток, течение – „пристанището на потока” или, че образувано от Rus-iro/Ros-iro (име прието засега само от автора), въз основа на прилагателното ρῶσιος – спасителен, пазещ и ιερός – свещен, божествен. Името на пристана се превръща в „спасителното пристанище”.

Тук въз основа на примери от многобройни морски карти от XIV – XVII в., данните от средновековните портулани и археологическите проучвания във Варна, а и въз основа на проследяването на промяната на брега на Варненския залив и езерото, тези нови идеи са изцяло отхвърлени.

Според нас името на пристанището е свързано с близостта му до оттокът на Варненското езеро и заблатените територии върху пясъчната коса. Наричало се е Росито или Росико . Мястото му много добре се определя от трите подводни вълнолома, изградени още през античността. Първият е пред нос Галата, вторият на запад е перпендикулярен на малък носа (отбелязван в картите) преди Карантината, а най-западно е подводния вълнолом в близост до мостика на Карантината. Неслучайно този малък, но характерен нос в близост до м. „Карантината” винаги предхожда надписа за пристана Росико в картите. Той се е намирал в югозападния ъгъл на залива, при наличието на сравнително дълбоки води, песъчливо дъно и незаблатен бряг. От запад, в подножието на Галатското възвишение, местността е била затворена от крайбрежния вал. Там е намерена и единствената желязна средновековна котва във Варненския залив.

Съществувал ли е „Кампусът Одисополис” близо до Одесос през V–VII век (Резюме)

В: Приноси към българската археология, НАИМ, (в памет на проф. Р. Рашев, приета за печат).

Представено с критически анализ мнението, отстоявано в няколко публикации, че в близост до Одесос, още от IV в. се изгражда и утвърждава военен център на Империята наречен „Кампусът на Одесос”, прераснал в огромна „агломерация”, с граници далеч на запад до Марцианопол, към която се устремили прабългарите, и където те създали своя първи столичен център. Откриването на мястото и доказването на съществуването на „кампуса” е ключов момент за редица последващи публикации за района на Одесос-Варна. Основните аргументи за доказване съществуването на този военен център се извеждат предимно чрез нов прочит и тълкуване на сведенията на различни хронисти без да се представят археологически доказателства. Такива впрочем трудно могат да бъдат намерени, въпреки вече стогодишните обхождания и проучвания в района западно от Варна.

Според новата хипотеза, този център в околностите на Одесос просъществува до идването на българите, разположен в специално оборудван лагер. Това била голяма и постоянна войскова и административна база, строена още по време на император Анастасий (491–518). Била е разположен западно от града и е носил специално име – „Одисополис”. При прегледа на изворите се оказва, че това е единственият случай във византийската история, когато едно и също по смисъл име се дублира за разположени в непосредствена близост „центрове”. Данните от изворите и археологическата среда в района на Одесос показват съвсем друга картина. Археологическите паметници, открити на територията на Одесос, в района, както и в градовете на провинциите Долна Мизия и Скития, напълно противоречат на това становище. Освен интерпретация на изворите, няма никакви данни в близост до Одесос да е съществувал подобен имперски център.

Изоставянето на града, а не на лагера Одесополис в началото на VII в. се доказва от находките и резултатите от проведените през последните десетилетия археологически разкопки. Десетките християнски храмове в Одесос и околностите са разрушени и няма никакви следи от тяхното поне частично възстановяване през VII в. Налага се да приемем факта, че големите антични градове Одесос и Марцианопол са разрушени, изоставени още в началото на VII в., а в околностите на Одесос не е съществувал оборудван лагер или кампус с име дублиращо това на града – Одесополис.

**Отново за „така наречената Варна близо до Одесос”
(1, писмените извори)
(Резюме)**

В: Археология, 2011 (?) приета за печат в рубрика „Дискусии”.

В статията се разгледани писмените извори и различните мнения относно споменатата във византийските хроники „Варна”, произхода на името, нейното място, дали е реката или селището, а и времето на включване на Одесос и прилежащия район в пределите на Първото българско царство. Трудностите са породени от различните тълкувания на текстовете у хронистите от IX–XI в., които преписвали за различните събития от по-ранни автори и често добавяли свои мисли или пропускали пасажии. Само въз основа на хрониките е трудно да се локализира мястото на „Варна”, произхода на името и нейната същност. Необходимо е непредубеденото отчитане на реалната археологическата ситуация, както и на природните особености на района и тяхната промяна през вековете.

В статията са предложени някои уточнения на спорни моменти от историята на ранносредновековна Варна, които са тема на различни стари и нови публикации.

Отхвърлена е тезата на историците от „по-старата” школа, които отъждествяват „Варна” с Одесос и приемат, че района влиза в границите на България едва към средата на VIII в. По-приемливо е мнението на К. Иречек, В. Бешевлиев и Ив. Дуйчев, че „Варна” е географско понятие в околностите на Одесос, най-вероятно реката Провадийска и Варненско-Белославското езера, от славянското „вран” – черен.

Разгледани са и отхвърлени другите възможности за етимологията на „Варна” – готска и хунска със значението на река, укрепление, крепост. Анализът на византийските писмени извори не подкрепя мнението за наличието в околностите на Одесос на византийски център, кампус и агломерация, включваща пясъчния вал (Аспаруховият вал) и късноантичните крепости Марцианопол, Одесос и при с. Страшимирово (Теодориада ?) (Георгиев 2005, 61; Георгиев 2007, 16), наречена Одисополис. Доказването на неговото

съществуване само въз основа свръхинтерпретация на писмените извори от IV–VI в. се сблъсква с пълната липса на археологически данни. Не се потвърждават и някои изказани логически заключения.

Установено е, че предложените „нови“ тези за мястото на Варна по ново четене на писмените извори не доказват локализацията на „Varna historica et protobulgarica“ с „център“ при с. Страшимирово, „източен район“ при Одесос и „западен“ около Марцианопол. Отхвърлена е и възможността крепостната стена на Одесос да е използвана за „крепост-убежище“ от края на VII в. Не се приема и идеята, че река Варна е била плавателна, както и идеята, че Аспаруховия вал е издигнат в средата на VI в. като „противоцунамно“ съоръжение, бент и трасе на път. Анализът на изворите не потвърждава и локализацията на Варна в околностите на Марцианопол.

Анализът на писмените извори от IX–XI в. показва, че „Варна“ е близо до Одесос, дори в епархийските списъци от началото на IX в. се отъждествява с него. В голяма степен се потвърждават мненията на Д. Димитров и Р. Рашев, прието в известна степен и от П. Георгиев, че с „Варна“ е обозначавана река Провадийска с езерата, а по-късно – територия западно от Одесос. Затова, в някои случаи, древните хронисти, когато споменават Варна са вероятно са имали предвид селище в близост до Одесос..

Отново за „така наречената Варна близо до Одесос“ (2, археологическите данни) (Резюме)

В: Археология, 2011 (?), приета за печат в рубрика „Дискусии“.

Сведенията от хрониките, различните древни и съвременни топоними и тяхното тълкуване дават много широки възможности за интерпретации при локализирането на известната от писмените извори „Варна“. В тях се споменава по веднъж, че близо до Одесос е „т. нар. Варна“ и никога, че тя е в околностите или в близост до Марцианопол, бившия център на Долна Мизия. След това, до средата на XI в. „Варна“ се отбелязва като река или с известно подразбиране селище или местност. В статията данните от изворите са свързани с археологическите паметниците от ранното българско средновековие, открити в района на Одесос–Марцианопол, но и с отчитането на природните особености на района.

Мнението за славянско присъствие в района през VII в. и тезата за заселване на славяните по цялата територия на Добруджа не се подкрепя с археологически данни. Славяните се появяват в района на „Варна“ едва в началото на VIII в. . С нищо не се потвърждава и тезата, че от VII в. района е „средище на северите, които възприели историческото име Варна.

Анализът на изворите и археологическите находки показва, че районът на Одесос и градовете в провинциите Втора Мизия и Малка Скития не само не бил заселен със славяни, а вероятно са обезлюдени още от първите десетилетия на VII в. Най-късните антични монети, открити в тях са сечени през 613/614 г. Изоставянето на Одесос през първите десетилетия на VII в. се доказва с резултатите от проведените през последните десетилетия археологически разкопки в града. Те не потвърждават тезата, „че след края на X в. неговата крепост е възстановена и съществува през цялото средновековие, без забележими от археологическа гледна точка промени“.. Градовете са унищожени и изоставени при аварските походи през 614–619, 623 и 626 г.

Разгледани са и ранносредновековните паметници в района западно от Одесос до Девня и анализирано мнението на П. Георгиев за наличието на три района с

документирани раннобългарски паметници. Данните с които разполагаме показват, че подобни тези са само опити за нов прочит на писмените извори и интерпретация на наличните археологически данни, повече въз основа на логически заключения.

В Девненската долина („Западния район“), са открити четири селища, четири некропола и малката крепост от IX в. Две селища и един некропол има в района на Белослав-Страшимирово („Централен район“). Синхронните паметници по северния бряг Варненското езеро, в околностите на Одесос са двадесет и три (15 селища, 6 некропола, манастир и крайбрежен вал). Съотношението е 3:1 в полза на близките околности на Одесос, където е най-голямото струпване на ранносредновековно население. То е оставило трайни следи от началото на VIII в. Някои от варненските некрополи илюстрират прехода от езически към християнски погребален обред.

Представените археологически данни не потвърждават, а напълно отхвърлят е идеята, че Варна е служила за крепост-убежище на славяни и прабългари още от VII в. Не се приема и доказва по никакъв начин връзката на крепостта с Аспаруховият вал в подножието. Не се приема и идеята, че река Варна е била плавателна, че вълът е служил за бент и част от трасето на Виа Понтика. В оттокът на езерото е не е имало шлюуз за кораби. В околностите на Одесос не имало ранновизантийски военен център, към който са се насочили българите на Аспарух. Техен център в последствие не и бил околностите на Марцианопол, мнение което е отхвърлено и при непредубеден прочит на писмените извори.

Археологическите данни се покриват с традиционното четене на сведенията у хронистите от IX–XI в. За тях името Одесос е само едно пояснение за локализирането на известен за тях хидроним – Варна. „Така наречената Варна“ не е много отдалечена от Одесос, защото всички свързват новото име с него, а не с Марцианопол. Там се формира друго средище на прабългарите, със сходна археологическа среда, но с друго име – средновековната Диавена-Девня.

За славянското присъствие в района на Одесос и „така наречената Варна. (Резюме)

В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие, IV. Сборник доклади от конференция в памет на проф. Йордан Андреев. В. Тръново, 2011, с. 105–128.

Разгледани са различните тези за славянския произход на името Варна. Те по принцип звучат много логично, но досега е много трудно да се докаже славянското присъствие в района на Варненските езера.

Отсъствието на компактни славянски маси в района на Одесос, северно от река Провадийска и Варненските езера и в южната част на Малка Скития се потвърждава и от проучванията на Д. Димитров в района на Варна. Според данните, получени от тях, славянската „колонизация“ до 680 г. много слабо е засегнала Варненско, както и вътрешността на Добруджа. Сред откритите десетки паметници от периода на късната античност и ранното средновековие няма от славянски произход преди 681 г. В никакъв случай не се повтаря ситуацията с териториите край Дунав. Славянски селища и еднообредни езически некрополи с трупоезгаряне са открити в някои долини на Източна Стара планина и предимно по поречието на Камчия. Всички те задължително се намират южно от река Провадийска и са датирани в първата половина на VIII – до средата на IX в. и нито един от периода преди идването на българите на хан Аспарух. Подобни паметници

са селищата при Дългопол, Аспарухово, Голямо Делчево, Провадия, и некрополите при Разделна, Провадия, Блъсково и Дългопол. Това са селищата, в които е сигурно присъствието на славяни, носители на културата Прага-Корчак. Погребенията в некрополите се извършвани чрез трупоиъгаряне в глинени урни или в малки гробни камери.

Данните, с които засега разполагаме, показват, че вероятно съществува условно разделителна линия „север – юг” по течението на река Провадийска. Тая напълно условна граница отделя териториите, населени с различни етнически групи, но едва през периода VIII–IX в. Южно от реката вероятно е преобладавал славянският етнически елемент. Доказателство за това са тринадесетте еднообредни некропола с трупоиъгаряне от VIII – първата половина на IX в. С прабългарите се свързват девет езически некропола и многобройни селища на север от реката и особено по брега на Варненското и Девненското езеро. Че това население в средата на VIII в. е вече в период на смесване показва наличието на гробове с трупоиъгаряне в урни в някои двуобредни езически некрополи в района на Девня–Варна. В смесените езически некрополи гробовете с трупоиъгаряне вероятно принадлежат на славянска група, която е имала по-продължителни контакти с прабългарите, чиито гробове са с трупополагане. Тези наблюдения важат и за откритите селища и некрополи във вътрешността на Добруджа. Десетките селища и езически некрополи със смесен погребален обред са датирани в първата половина на VIII и до средата на IX в. В тях няма фиксирано славянско присъствие до идването на прабългарите. Нищо не потвърждава и констатацията, че българските селища са по-малко от славянските, дори напротив – селищата и крепостите по суходолията на Добруджа са прабългарски, създадени и просъществували от VIII–IX до средата на XI в. Българите действително са усвоили територии, „където липсват славяни”, но славяните в Малка Скития през последната четвърт на VII в. са били групирани само по течението на Дунав. Добруджа в случая не се явява никакво изключение. Малкото известни некрополи само с трупоиъгаряне или двуобредни с трупоиъгаряне и трупополагане във вътрешността на Североизточна България (Сини вир, Търговище, Нови пазар, Кюлевча, Караманите, Дибич, Ножарево и др.) също показват подобна картина. Всички са датирани най-общо към последната четвърт на VII до първата половина на IX в.

Възприета е тезата на Д. Димитров, че р. Провадийска е носила славянското име „Варна”, но в горното ѝ течение, което преминава и през Плисковското поле. По-късно това название се е пренесло и върху долното течение на реката и двете езера, които се явяват нейно продължение.

Средновековна Варна. Сабития, личности, паметници и документи (VII–XIV век) (Резюме)

**(240 страници текст; 80 страници документи; 52 карти и изображения),
издателство „Славена”, „Библиотека „Понтика” (предаден ръкопис)**

Идеята да се напише „История на Одесос-Варна” през изминалите десетилетия е подхвърляна многократно. С настъпването на новото хилядолетие навярно отново да започне работа по обобщаване на досегашните изследвания, включване на новите археологически и исторически проучвания за района на Варна и Варненско и в крайна сметка за написването на история на града.

Работата по настоящото съчинение в голяма степен е улеснена от наличието на многобройни публикации по различни исторически аспекти от развитието на региона от дълбока древност до нашето съвремие. Несъмнено на първо място трябва да се отбележат работите и наблюденията на терена на братята Херминегилд и Карел Шкорпил. Важни са и статиите и монографията на Димитър Ил. Димитров за развитието на Варна и района през ранното средновековие, както и публикациите на Александър Кузев за историята на Варна през периода XI–XV в. Не могат да бъдат пренебрегнати изследванията на Рашо Рашев за землените укрепления в района на Черноморието и Източна Стара планина. Трябва да отбележа и няколко публикации на Павел Георгиев, излезли през последните години, в които се предлагат някои нови, макар твърде спорни идеи за археологията и историята на района. Не мога да пренебрегна и проучванията за историята на Добруджанското княжество и църковната организация на българския Североизток на Георги Атанасов. Разбира се при подготовката на книгата са използвани и изследванията на много други историци и археолози, сред които се открояват тези на Васил Гюзелев за историята, търговията, корабоплаването и връзките между италианските морски републики и българското царство и историята на градовете по българското Черноморие.

Нарасна и броят на изворите, особено за историята на Варна през периода XIII–XV в., почерпени предимно от архивите на Венеция и Генуа. Не на последно място трябва да се спомене за новите данни, които получаваме от провежданите през последните десетилетия археологически разкопки и изследвания по Черноморието и неговия хинтерланд, които дават по-ясна представа за историята на градовете и селищата, за икономиката и култура на обитателите на този район.

Отдавна е известен факта, че в историческите извори Одесос и особено Варна са сред от най-често споменаваните имена, с които се означават селище, река, град, крепост и пристанище. Откриваме ги в редица хроники, търговски и църковни документи, свидетелства за важни събития от средновековната история на българската държава и Черноморието. Несъмнено едно от важните условия, определящи интереса на древните и съвременните автори към Варна и съответно района е географското положение на града. Разположен в най-източната част от територията на България. Климатичните условия в района на Варна са изключително благоприятни за развитието на основните поминъци през древността – земеделието и скотовъдството. По долината на Варненското езеро има богати почви, изобилни водни източници, сравнително равни терени, защитени от северните ветрове от Франгенското плато. Владеенето на района е имало и важно стратегическо значение. През него минавал древният крайбрежен път и отклонението от него на запад към градовете на римските провинции Горна и Долна Мизия, а на юг са разположени няколко от най-достъпните и леснопроходими проходи в Източна Стара планина. Важно е и обстоятелството, че през Средновековието от варненския бряг започва най-прекия път от морето към столиците на Първото и Второто българско царство – Плиска и Велики Преслав, по-късно Търновград. Паради тази причина Варненско и територията на запад към античния Марцианопол, т.е. средновековната Диавена-Девня е един от най-гъсто заселените райони през Античността и Средновековието. До „така наречената Варна“ достигат аспаруховите българи след битката при Онгъла. Много вероятно близо до съвременния град да се е образувало едно от първоначалните ядра на новосформираната държава на българите на Долния Дунав. След възстановяването на византийската власт по тези места в края на X–началото на XI в. Варна попада отново в границите на Византийската империя. Селището, възникнало още през X в. върху територията на античния Одесос, е укрепено. Изградена е крепостна стена, която

защитавала от многобройните варварски нашествия през XI–XII в. обособяващия се върху руините на Одесос нов град. Средновековна Варна се превръща в една от най-важните български крепости, основно пристанище и търговско средище на „Загора” или Второто българско царство.

Вече излезе първата част на книгата за историята на средновековна Варна – „Варна през Средновековието. Част първа. От VII до края на X век”. В нея са проследени по-важните събития, свързани с района на Варна през означения период и са анализирани изразените вече тези и мнения за тях. Идеята е да се разкаже за средновековна Варна и района, но едновременно с това да се пишат без големи подробности климатичната и хидроложката обстановка по морските и езерни брегове и настъпилите в нея промени през вековете. Първата част на изследването на средновековната история и археология на града, обхваща времето от първите нашествия на „варварите” и поэтапното унищожаване на византийската военно-административна, икономическа и църковна система по Черноморието, загиването на Одесос, включването на така наречената Варна в състава на Дунавска България до покоряването на района от Византия през 1000-та година. Описва се укрепителната система в района и са представени различните мнения по редица спорни моменти от историята и археологията на Варна и Варненско.

Втората част ще бъде посветена на византийското господство в Южна Добруджа и Черноморието, създаването и развитието на византийската крепост Варна, последвалото включване на града в границите на Второто българско царство и неговото икономическо и политическо развитие като голям военно-административен и търговско-икономически център на Търновското царство и Добруджанското княжество. Ще представя и създаването и развитието на Варненската митрополия, както и историята, археологията и развитието на крепостите и пристанищата във Варненския залив.

На страниците на тази книга, която се явява свързващо звено между двете по-подробни части и ще се опитам да проследя максимално точно и подробно историческото развитие на късноантичния Одесос и средновековна Варна и прилежащия район. От периода на загиването на градовете на север от Хемус и по Западното Черноморие в края на Античността, установяването на Аспаруховите българи в района и възхода на Първото българско царство, създаването и включването на Варна в границите на Византия, както и развитието на града през периода на Второто българско царство и Добруджанското княжество до началото на XV в. Специално внимание ще бъде обърнато и на църковно-духовния живот в района, свързано с развитието на Варненската митрополия до окончателното завладяване на града от османските турци в началото на XV в. Във връзка с важното място, което Варна заема в морската търговия и икономическия живот на средновековна България, са проследени историята, археологията и икономическото развитие на сателитните пристанища във Варненския залив. Всички събития, личностите (хронисти, владетели и пълководци, както и обекновени граждани), свързани със средновековната история на града и описанията на известните паметници от епохата на средновековието са представени самостоятелно, в отделни статии. Подредени са не по хронологичен, а по азбучен ред, със съответните препратки към един или друг проблем, личност или паметник. В статиите са посочени с препратки извадките от приложените в края документи, засягащи проблемите, разглеждани в отделните статии.

В края на книгата има две приложения. Първото има за цел да представи голяма част голяма част от известните извори, сред които има географски описания, исторически сведения за различни събития, търговски и църковни документи, свързани с късноантичния Одесос и Варна. Във второто са показани фрагменти от известни морски,

географски и исторически карти на западния бряг на Черно море, както и графични изображения и рисунки на Варна и морския бряг, които дават представа за крепостта, пристанището и промяната на бреговете през вековете.

В края на този увод изказвам своята благодарност на всички свои колеги и приятели, които ми съдействаха за събирането на различни материали, снимки, карти, споделяха идеи и разчитаха извори, на всички, които допринесоха за написването и публикуването на тази книга.

Варненските митрополити през XIV в. (Резюме)

**В: Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XXVI, 2011
(приета за печат)**

Проследено е развитието на варненската митрополия, някои спорни моменти от нейното съществуване, както и времето на управление и деността на известните варненски митрополити от XIV в. Отвърлена е идеята, че Варна през няколко десетилетия пренамена от ръцете на българските царе в управниците на Добруджа. А едновременно с това променя и епархийската си принадлежност ту към Търновската ту към Константинополска патриаршия. Според Г. Атанасов до 1322 г., Варна е в границата на Търновското царство. От тогава до 1327 г. тя е в границата на Карвуна и във връзка с това се обособява отделна от Търновската патриаршия митрополия към Константинопол (за две-три години). Тогава отново града влиза пак в границите на Търново и остава без митрополит до 1340 г. През същата година Варна отново се отделя от Търново, попада във владение на Балик, който възстановява митрополията. Тя отново е закрыта през 1347 и градът е се връща във владение на Търновското царство до 1369 г. А всъщност, от някои венециански документи е напълно ясно, че Варна винаги е била в границите на Търновското царство, негово главно пристанище, но в нея има Константинополски митрополит, подобно и на другите църковни центрове по Черноморието.

Всъщност епархията на Варна още с възникването на митрополията през началото на 20-те години на XIV в. част от диоцеза на Константинополската патриаршия. Известни са имената и дейността на повечето митрополите (Методий, Маркел, Методий II, Алексий, Гаврил и Рафаил, правявали със сигурност до 1389 г. След тази година не са известни имената на митрополити и няма данни за дейността на самата митрополия до 1453 г., когато Варна отново е упомената като митрополия, подчинена на Константинополския патриарх.

Византийско изкуство (XI–XIV в.). Християнски реликви от Варненско Варна, 2011 (с Константин Тотев) (Резюме)

(200 страници, 100 илюстрации, текст, каталог)

Представени са паметници на металопластиката и гърнчарството, свързани с християнския култа открити в района на Варна – наградни икони, матрици за изработване на икони, стъклени медальони, оловни ампули, крстове-навершия, съдове-евлогии. Направаеено е уточнението, че християнските паметници от България, открити след археологически разкопки, обхождания, дарения и откупки в музейните експозиции и фондове, както и тези, собственост на частни колекционери, твърде много се различават и понякога затрудняват принципите на изучаване, групиране или дори самостоятелното им

разглеждане. Напревена е забележката, че изследването на отделните художествени техники понякога се оказва по-удачно при работа с творбите на малката пластика. В други случаи такъв подход затруднява проследяването на техниката на изпълнение при отделни паметници на металопластиката: църковни посуда, нагръдни култови бижута и различни кръстове, инкрустация за мебелировка, изпълнени от скъпи метали, или от бронз, мед и олово, тъй като често се тиражират много образци и копия, а творбите дълго се преизползват или имат по-късни преправки.

Проблемът за пресъздаването на образци, заимствани от различни паметници и техники, винаги е заемал важно място при изучаване художествените връзки на Византия със съседните ѝ страни, попадащи във Византийския културен кръг. Копирането в тези случаи се отразява не само върху иконографията, но и в стила при разработване на отделни характерни детайли. В приложното изкуство въпроси от този характер са малко изследвани и затова е трудно да се намерят сигурни белези при открояване националната принадлежност на редица паметници, особено тези на малката пластика. Много по-лесно изследователите установяват византийското начало в художествената култура на съседните на Византия страни, отколкото обратното въздействие. Според А. Банк реални успехи в тази област могат да бъдат постигнати само с колективните усилия на специалисти от различни области, без изкуствен патриотизъм при разглеждане на подобни културно-исторически въпроси. В този смисъл някои български учени все още неоправдано настояват за местния произход на редица паметници открити в България, които са свързани с различни дялове на византийското изкуство.

Настоящото изследване разглежда тесен кръг византийски творби, достигнали по различен път до крайбрежните градове и крепости в района на Варна, най-големият средновековен град и пристанище, северно от Стара планина. В него се съдържат кратки бележки за църковната организация и крепостната мрежа в района. Включените творби на приложното изкуство са обединени в няколко посоки. Преди всичко те са свързани с християнския култ, произхождат от района на Варна, изработени са във Византия и се отнасят в периода от края на XI до XIV в.

Паметниците, попаднали в района като търговски внос, подаръци, военни трофеи или донесени като поклоннически реликви и сувенири, са разделени на пет групи, според художествената техника и предназначение.

Датировката и мястото на изработка са обосновани от стилово-иконографски белези и сравнителен анализ с широк кръг византийски творби, а конкретната им характеристика е отразена в подробен каталог, последван от заключение, в което са систематизирани основните изводи.
